

[Erdélyi Magyar Adatbank]

AZ ERDÉLYI ROMÁN KÉRDÉS
A 18. SZÁZADBAN

IRTA

TÓTH ANDRÁS

AZ EÖTVÖS-COLLEGIUM V. TAGJA

BUDAPEST, 1938

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
<i>Bevezetés</i>	5
I. <i>A román nemzetiségi gondolat alakító erői</i>	9
1. Protestantizmus	9
2. Katholicizmus	13
3. Orthodoxyia	33
II. <i>A román kérdés megítélése a 18. században</i>	50
1. Román papság	50
2. Magyar rendiség	61
3. Az udvar	79
<i>La question roumaine de Transylvanie au 18e siècle</i>	93

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE:

- EK: A budapesti Országos Levéltár erdélyi kancelláriai iratai.
 IS: A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Illyrico-Serbica jelzetű fasciculusai.
 Hung.: A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica jelzetű fasciculusai.
 SR: A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsrat-iratai.
 Hurm. Doc.: Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor. A Román Akadémia kiadása 1876 óta számos kötetben.
 Hurm. Fragm.: Hurmuzaki: Fragmente zur Geschichte der Rumänen. A Román Akadémia kiadása 1878 óta.
 MHHSS: Monumenta Hungariae Historica Scriptorum. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1857 óta.
 Nilles: Nicolaus Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. I—II. Oeniponte 1885.
 Jancsó: Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I—II. Budapest, 1896—9.
 Bunyitai; Bunyitai Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig IV. Debrecen, 1935. (Sajtó alá rendezte Málnási Ödön.)
 Bidermann: Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesammtstaats-idee 1526—1804. Innsbruck, 1867.
 Metes: Metes: Relațiile bisericii orthodoxe românești din Ardeal cu Principatele Române în veacul al XVIII-lea. Sibiu, 1928.
 Hóman—Szekfü: Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet 3. kiadás.

BEVEZETÉS.

A háború utáni magyar történetírás a nemzetiségi kutatások terén nem részesítette kellő figyelemben a 18. századot s volt nemzetiségeink politikai fejlődéstörténetének feldolgozását a 19. század közepén lezajló események ismertetésével kezdte meg. A 18. század csak az irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kapcsolatok szempontjából részesült feldolgozásban. E felfogás annyiban helyes, hogy a magyarság és a Magyarország területén élő nemzetiségek között valóban a szabadságharc idejében történt meg az első fegyveres összeütközés. Ékkor döbent rá első ízben a magyar közvélemény arra, hogy a nemzetiségi kérdés egyike a magyar sorskérdések legjelentősebbjének s hogy Wesselényi és Széchenyi látnoki szavai nem voltak alap nélküli rémlátások. Azonban a történeti fejlődés ismerete alapján nem állíthatjuk azt, hogy a 48-as, vagy az azt követő évek eseményei a pillanat szülöttei voltak s csak a mindenkori politikai helyzetben lelték magyarázatukat. A magyarországi és erdélyi nemzetiségek 48-as felkelésének közvetlen okát a 19. századi európai nacionalizmusban találjuk meg. A szerbség, románság és szlovákság azonban ezekben az években már kialakult politikai nemzetiségként vette fel a harcot a magyarsággal. Egy népi tömb politikai nemzetiséggé való fejlődése viszont nem évek, vagy pár évtized munkája, E fejlődés közvetlen gyökerei, az európai fejlődéshez hasonlóan, hazánkban a 18. századba nyúlnak vissza; alapjait azonban megtaláljuk az ezt megelőző évszázadokban jelentkező nemzeti, faji és kulturális ellentétekben. A 18. század a politikai értelemben vett nemzetiségtudat kialakulásának kora. — Dolgozatunkban az erdélyi románságra vonatkozóan azt szeretnénk megvizsgálni, hogy e kezdeti stádiumban melyek a magyarországi nemzetiségek fejlődésének összetevői s hogy milyen kapcsolatban vannak e kezdetek a fejlődés további menetével. A nemzetiségi kérdés eredetének tisztázása nélkül a 19. századi fejleményeket sem tudjuk pontosan figyelemmel kíséni.

Az erdélyi románság története a 18. században fordulathoz érkezett. A románság e század folyamán kilépett tisztán népiségi keretei közül s megindult a politikai értelemben vett

nemzetiségi fejlődés útján. Történeti fejlődésről lévén szó, természetesen nem lehet éles határvonalat húznunk egy nép népiségi és nemzetiségi állapota közé; a két helyzet közti különbség megítélésénél útmutatóként mégis felvehetjük azt a tényt, hogy egy nemzetiség már rendelkezik bizonyos politikai igényekkel az államélet terén, egy tisztán népiségi életet élő tömb viszont nem. E politikai igények természetesen elsősorban az illető nemzetiség vezetőinek, szellemi elitjének gondolatvilágában jelennek meg és nyernek megfogalmazást. Szélesebb rétegek tulajdonává csak hosszabb fejlődés után válnak, azonban megjelenésük a nemzetiségi fejlődés kezdetét jelenti. A következő nemzedékek már e politikai igények ismeretében nőnek fel, ezek mentalitásukkal a legszorosabban összefűződnek s célkitűzéseikre és tetteikre döntő hatást gyakorolnak. A politikai igények bizonyosfokú nemzeti (ill. nemzetiségi) öntudat lételeméről tanúskodnak. A magyar fejlődéssel kapcsolatban Deér József mutatta ki e nemzeti öntudat két összetevőjének, az eredettudatnak és a hivatástudatnak a magyarság életében játszott szerepét.¹ E két tényezőt az erdélyi románság fejlődésében is megtaláljuk. Az eredettudatot a dákoromán kontinuitás gondolata jelenti a románság számára, melyet vezetői már a 18. század harmincas éveiben mint politikai programot hangoztatnak. Ilyen értelemben téve vizsgálat tárgyává a kontinuitás gondolatát, természetesen nem játszik szerepet az, hogy vajjon ez elmélet történeti adatokkal alátámasztható-e vagy sem? Nem azt vizsgáljuk, hogy igaz-e, amit ez az elmélet hirdet, hanem azt, hogy hogyan tette magáévá a románság az elméletet, hogyan merített belőle erőt a későbbi korszakok nemzetiségi küzdelmeihez s hogy hogyan terjesztette azt el az európai közvéleményben?² — Az erdélyi románság hivatástudatának teljes kifejlődését csak a 19. században láthatjuk, amikor az erdélyi románság a maga fejlett szellemi és politikai kultúrájával a Kárpátokon túlra fordul s hosszas évtizedekre a román szellem bölcsőjévé válik. E hivatástudat kezdeti nyomaival azonban már a 18. században találkozunk. Ekkor a románság ilyirányú tudata még csak ön-maga felé irányuló, belső, mintegy előkészítő misszió. A 18. századi románság vezetőinek, különösen Klein és Áron püspököknek egyik legfontosabb célja a románság kulturális emelése volt. Ők és a román papság öntudatosan hozták az áldozat-

¹Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Magyarástudomány, 1936.

²Tamás Lajos: Rómaiak, románok, oláhok Dácia Trajánában, Bp., 1935. c. munkájában hangsúlyozta legutóbb a kontinuitás-elmélet jelentőségét fejlődéstörténeti szempontból. E téren vallott nézeteit (i. m. 89. l.) azonban nem írhatjuk teljesen alá. A kontinuitás-elméletnek, mint politikai hatóerőnek fejlődéstörténetében nem játszik szerepet az, hogy eredetét tudálékos mesékben találjuk meg.

tokat, hogy a román szellemi élet későbbi „tűzhelye”, Balázsfalva, kialakuljon. Ezzel a 19. század magas szinten álló erdélyi román kultúrájának a létrejövetelét tették lehetővé.

A nemzeti öntudat alkotóelemeinek érvényesülésén kívül az erdélyi románság politikai igényeinek létrejöveteléhez hozzájárult az is, hogy a románság vezetői népük számbeli erejének tudatára ébredtek s ezzel szinte egyidőben észrevették azt, hogy a románság nem áll egyedül, hanem hit- és fajtestvéreinek hatalmas tömege áll a háta mögött. Az erdélyi románság százalékos aránya 1700-ban 50% volt, szemben a magyarság 30%-ával; 1763-ban a románság aránya 58%-ra emelkedett a szászok rovására, míg a magyarság 30%-os aránya megmaradt. A románság vezetői, így elsősorban Klein püspök észrevették azt az erőt, melyet a románság számára számarányának növekedése jelentett s igyekeztek azt követeléseik alkalmazásával érvényesíteni. A püspök kéréseiben nem csak arra hivatkozott, hogy a románság Erdély legrégebbi népe, hanem arra is, hogy nagyobb számú, mint bármelyik erdélyi bevett felekezet vagy natio. — Az erdélyi orthodoxiának a havasalföldi, szerb és orosz orthodoxiával fennálló kapcsolataival külön fejezetben fogunk foglalkozni s meg fogjuk állapítani, hogy e kapcsolatok túllépték a vallási kereteket s a politika terére tolódtak át. Így látták a helyzetet már akkor is az erdélyi állam vezetői és a bécsi udvar.

Mindezen hatástényezők forrásait vizsgálva, azokat a protestantizmusban, a katolicizmusban és az orthodoxiában fogjuk megtalálni. A protestantizmus és a katolicizmus útján a magyar s azon keresztül a nyugati kultúra hatott az erdélyi románságra. Különösen nagy szerepet játszott a kulturális hatás terén az anyanyelvi kultúrájának a román papság körében való elterjesztése. A magyar protestantizmus és katolicizmus nem akart ez úton erőszakosan magyarosítani, hiszen az egyházi könyveket román nyelven adta a román papság kezébe, azonban azt sem mondhatjuk, hogy ez a ténykedés *csak* „a magyar szellem figyelemreméltó közreműködése a román nyelv és irodalom fejlesztésében.”³ A magyar protestantizmus és katolicizmus, a protestáns és barokk kultúra hatása alatt álló magyar szellem volt az, amely ez esetben a román nemzetiség tudat fejlődésére hatást gyakorolt. Értékelési sorrendet a nyugati kulturális hatás és az orthodoxia hatása között megállapítanunk lehetetlen, de felesleges is. Az erdélyi románság, mely a 18. század elejéig teljes egészében az orthodoxiához tartozott, vérében hozta magával a román népiség és kultúra elemeit a bizánci-balkáni kultúrkör statikus élettörvényeihez való ragaszkodást. Kárpátokontúli hit- és fajtestvéreikkel a

³ Sulica Szilárd: A magyar irodalom és művelődés hatása a román irodalom és művelődés fejlődésére. Szeged, 1937., pag. 4.

szellemi kapcsolatokat pedig továbbra is fenntartották. Ezt a réteget vette munka alá a magyar szellemiségen át ható nyugati kultúra; közben azonban a románság orthodox részére állandóan hatott a keleti kultúra is. E téren sem adhatunk igazat Sulicának, aki szerint „a tudományos kutatás természetesen elsősorban a szomszédos népek... befolyásának... nyomait állapíthatja meg a román nép ethnicumában, valamint lelki és szellemi élete fejlődésében”.⁴ Egy nép életében „elsősorban” nem az idegen hatások, hanem a különlegesen saját vonások felismerése a fontos s csak ezután lehet szó arról, hogy hogyan recipiálta az illető nép szellemisége az idegen hatásokat. A magyar szellemi élet fejlődéstörténetében legalábbis e szabályt szoktuk szem előtt tartani s ha e szabály megállja a helyét egyirányban, meg kell, hogy állja a másik irányban is. Az az ellenvetés, hogy a románság kulturális szempontból ekkor alacsonyabb színvonalon állott, mint a magyarság, nem megfelelő, mert ugyanezt a tételt alkalmazhatjuk a magyarság és a nyugati kultúra viszonyára is.

Jancsó Benedek hatalmas munkája⁵ a román nemzeti-ségi kérdéssel foglalkozók számára nélkülözhetetlen (jóllehet pótolhatatlan hiánynak és módszertelenségnek tartjuk művében az utalásoknak szinte teljes hiányát), dolgozatunk összeállítása alatt azonban mégsem az ő szempontjait tartottuk szemünk előtt. A szempontoknak e változását a Jancsó művének megjelenése óta eltelt négy évtized eseményei világosan és érthetően megmagyarázzák. Az előbb vázolt tudományos szempontokon kívül két rövid mondatban megfogalmazható az a tudományos szempontokon felülemelkedő gondolat, mely dolgozatunk írásakor vezetett. Magyarság és románság a Duna-völgyének két, a kisnépek sorsában egymásrautalt szomszédnépe, melyeket a régi ellentétek nem szükségszerűen választanak el. Magyarságnak és románságnak egyaránt érdeke, hogy egymást, egymás történelmét s az egymással való kapcsolatok történetét a józan racionalitás szemüvegén keresztül megismerje. Hisszük, hogy az ily elvek útmutatása mellett működő magyar nemzetiség-történeti kutatás az egyetemes magyarság érdekeinek szolgálatában áll.

*

Dolgozatom befejezésekor hálás köszönetemet kell kifejeznem *dr. Gáldi László* egyetemi magántanár úrnak, az Eötvös-Collegium tanárának fáradozásáért, mellyel a román nyelv ismeretébe bevezetett s baráti tanácsaiért, melyekkel dolgozatom összeállítása alatt támogatott.

⁴U. o., pag. 3.

⁵ Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I—II., Bp., 1896. és 1899.

I.

A ROMÁN NEMZETISÉGI GONDOLAT ALAKÍTÓ ERŐI.

Az erdélyi románság a 18. század folyamán lépett ki tisztán népiségi keretei közül s fejlődött politikai nemzetiséggé. A következőkben nyomon fogjuk kísérni azokat a szálakat, melyekből a 18. század végén megfogalmazott román politikai nemzetiségtudat kialakult. Három szellemi közösségnek az erdélyi románságra gyakorolt hatását vehetjük e téren észre. Ezek a *protestantizmus*, a *katholicizmus* és az *orthodoxia*. Talán paradoxonként hangzik, hogy vallási gyökerekből indulunk ki politikai erők születésének vizsgálatánál, azonban ezt megmagyarázhatjuk azzal, hogy a 18. században, a barokk Magyarországon a vallás-kultúra-nemzet hármasegysége minden előző kort felülmúlóan uralkodó volt s nem is volt olyan tisztán politikai tényező, mely e fejlődést létrehozhatta volna. A fejlődésnek e főkéra csak a 19. században jutottak el nemzetiségeink.

*

Erdélyben a *protestantizmushoz* elsősorban a szászság csatlakozott s több-kevesebb nehézség után, 1544-ben, a szász Universitas elfogadta Luther tanait. A protestantizmus tanítása szerint minden hívőnek saját nyelvén kell hirdetni az igét, tehát a szászok, akiknek városaik közvetlen közelében már ekkor nagy számmal éltek román jobbágyok, csak román nyelven terjeszthették el köztük az új tant.¹ A fordító munka kezdeményezői a szász városok bírái és tanácsa voltak, vezetője pedig Coresi brassói diakónus. Az ő fordításában és kiadásában jelent meg 1544-ben az első román nyelvű nyomtatvány, egy katechizmus, melynek azonban valamennyi példánya elveszett. Megvoltára vonatkozólag csak közvetett, de kielégítő bizonyí-

¹ A protestantizmusnak az erdélyi románságra gyakorolt hatásáról l.: Révész Imre: A reformáció az erdélyi oláhok között (Erdélyi füzetek 2. sz.) Debrecen, 1938. (U. o. részletes irodalom.) és Tamás Lajos: Az erdélyi oláhság. A történeti Erdély (Asztalos M. szerk.) 426—431.

tékokkal rendelkezünk.² E katechismust 1561 után sorra követik a Coresi kiadásában, Brassóban megjelent és már fennmaradt románnyelvű egyházi könyvek: 1561-ben evangéliumi részletek, 1563-ban az apostolok cselekedetei, 1568-ban pedig a zsoltárok.³ 1580-ban Hirschel brassói bíró megbízásából kiadta a teljes evangéliumot s így az újtestamentum alapvető részét nemzeti nyelven adta a román papság kezébe. Coresi munkája szigorúan fordításjellegű s csak az 1577-es zsoltárfordítás epilógusában enged meg magának subjectívebb kitérést. E kitérés jellemző a protestantizmusnak a románságra gyakorolt hatása szempontjából s fontos állomása a román kulturális öntudatnak. Coresi így ír: „Isten kegyelméből én, Coresi diakónus, miután láttam, hogy az összes népeknek kezében van Isten szava a saját nyelvükön, csak nekünk, románoknak nincs” — megírtam ezt a fordítást és úgy érzem, hogy hasznos munkát végeztem.⁴ — A fordításokon és azok hatásán kívül adataink vannak a protestáns-román egyházak számára és szervezésére vonatkozólag is. 1546-ban Wurmloch besztercei lelkész így ír egy breslauer lelkésztársának az 1544-ben megjelent katechismusról: „Et multi ex Sacerdoti bús amplectuntur eum libellum, multi autem prorsus contemnunt”.⁵ Benkner János brassói bíró a város tanácsosaival együtt 1559-ben megreformálta a románok egyházát és a katechismus tanainak tanulását rendelte el nekik.⁶ 1566-ban, két évvel a református vallás recepciója után az országgyűlés egy végzésben gondoskodott a román protestáns egyház vezetéséről és György református superintendenst bízta meg a felügyelettel. Hasonló intézkedést hozott az 1577. évi országgyűlés is.⁷ Mikor a nagy szervező erdélyi fejedelmek a munkát újból kezükbe vették, már biztos szervezeti és, ami talán még fontosabb, lélektani alapokra építhették, hiszen a papság ismerte a protestáns hitelvek szerint készült románnyelvű egyházi könyveket.

Bethlen Gábornak is határozott célja volt az erdélyi románság áttérítése a református hitre. Ekkor még talán lehetséges lett volna ez a nagy elgondolás, de csak abban az esetben, ha legalább három generáción át tartó békés kulturális elmélyítés követte volna. A 17. században ugyanis a vajdasági románok nagyarányú beözönlése még nem történt meg. A nehézségek azonban már Bethlen életében mutatkoztak. A fejedelem diplo-

² Bianu-Hodoş: Bibliografia românecea veche 1508—1830. Bucureşti 1903. I. 21. és Jancsó I. 384. Gaster nem fogadja el. (Gröber: Grundriss der. rom. Phil. II. 3. Rumänische Litteratur 266.)

³ Teljes jegyzéküket és leírásukat I. Bianu—Hodoş i. m. I. 1—102.

⁴ Bianu—Hodoş i. m. és Gaster i. m. 267.

⁵ Bianu—Hodoş i. m. I. 22.

⁶ Jancsó I. 385—6.

⁷ Erdélyi országgyűlési emlékek II. 326. és III. 14. V. ö. Jancsó I. 392.

máciai érintkezésben állott Lukaris Cyrill konstantinápolyi patriarchával,⁸ a protestáns kapcsolatairól ismert orthodox főpappal. 1629-ben, miután az előző két évben az erdélyi orthodoxokat protestáns hittani szabályzattal látta el,⁹ egyházi ügyben fordult hozzá¹⁰ s kérte, hogy hunyjon szemet az erdélyi protestáns térítés felett, illetőleg ne utasítsa Gennadius erdélyi orthodox püspököt ellenrendszabályokra. A patriarcha ezt már csak azért sem engedhette meg, mert ekkortájt volt készülöben nagy theológiai munkája, mely miatt már protestáns-barátság gyanújába keveredett. Bethlennek írt válaszában azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy a fejedelem természetesen nem fog alkalmazni semmi erőszakot a térítés folyamán s bizonyos lemondással vesz tudomást a fejedelem szándékáról. Levelének egy része azonban, melyet már Jancsó is (más szempontból!) kiemelt, tiszta fényt vet nemcsak Bethlen terveire, hanem a térítés alap gondolatára is. Cyrill patriarcha itt a „vérségnek és vonzalmaknak ama kötelékéről” beszél, mely Erdély és a vajdaságok románjait összekapcsolja s mely a román vajdákat ennek a térítésnek suggestióval való meggátlására fogja rábírní. A bevezetésben kifejtettük, hogy a románság mennyire más életformák közt élt, mint a magyarság. Minden lebecsülés nélkül neveztük ezt az életformát társadalmi, vallási és politikai szempontból orthodox-balkáninak. A vallási szempontot figyelembevéve a térítés a protestantizmust akarta terjeszteni a románság között, azonban a 16—17. századi protestantizmus hitelveivel és szinte teljes ritusnélküliségével a racionális és immanens gondolkodásnak volt megtestesítője. Szembenállított vele a keleti orthodoxia transcendentalizmusa, amely, eltérően a középkori transcendentalis gondolkodás tökéletesen fejlett szellemi megalapozottságától, teljesen rítusaiba burkolódzott.¹¹ Orthodox és protestáns szellem távolállott egymástól. Ezt vette észre Cyrill patriarcha is, mikor a Kárpátokon túl kompakt tömegben élő és az orthodoxia hatásának állandóan és erősen kitett románság ellenkezésére számított. Látta azt is, hogy az erdélyi románságban is él az orthodox világnézet, a „vonzalmaknak ama köteléke”, mely őket a vér szerint amúgy is rokon vajdasági románokhoz még szorosabban hozzáfűzi.

Bethlen Gábor és Lukaris Cyrill nem tudtak megegyezésre jutni s halálukkal megszűnt a lehetősége annak, hogy valaha is olyan térítési mozgalmat lehessen szervezni, melyben a két világnézet képviselői legalább is érintkezést tartsanak fenn egymás között. A két Rákóczi György alatt a két fél „kul-

⁸ Szekfü Gyula: Bethlen Gábor 271.

⁹ Hurm. Fragm. II. 10.

¹⁰ Az egész esetet I. Jancsó I. 503. skk. és Angyal Dávid: Történeti tanulmányok Bp. 1937. 253.

¹¹ Ennek kell tulajdonítanunk a különben is műveletlen orthodox papság viselkedését, melyet Jancsó I. 514. erkölcsi euillyedtségnek nevez.

túrharcot” vív. A fejedelmek célja a református hit terjesztésével együtt az iskolázás, a román nyelven történő oktatás és templomi szolgálat.¹² kulturális cél volt s e célt szolgálta a közel ötvenéves szünet után megjelenő új sorozata a román egyházi könyveknek.¹³ Hasonlóan kulturális, de természetesen más irányú volt az orthodoxiának az a törekvése, hogy a román könyveket az egyházi életből kiküszöböljék. A harc tehát kulturális téren folyt a 17. században s azokat a külföldi kapcsolatokat, melyekkel az erdélyi orthodoxia ebben az időben rendelkezett, nem nevezhetjük politikaiaknak. Ilie Orestu orthodox román püspök 1642-es összeütközése a hatóságokkal szintén nem bír semmilyen politikai éllel. A cárhoz fordulása is csak azt jelenti, hogy a putnai monostorból, „ahol a moszkvai nagy kenézért imádkoznak”,¹⁴ odafordult, ahonnan orthodox meggyőzéséért segítséget remélhetett. Már most megjegyezzük azonban, hogy ezek a vallási kapcsolatok alapját képezték a 18—19. században nagy szerepet játszó politikai összeköttetésnek. — A térítési akció még Apafi fejedelemsége alatt is erélyesen folyt tovább. A fejedelem 1675-ben nyílt paranccsal rendelte el az orthodox egyház részére a kötelező rományelvű liturgiát s 1681-ben megbízást adott Vásárhelyi Matkó Istvánnak egyházi könyvek fordítására, „isten ő felsége dicsőségének terjedésére nézve”.¹⁵

A 17. század végén a politikai helyzet megváltozott, a protestáns térítő és kultúr munka lehetősége megszűnt s a protestantizmusnak a 18. század folyamán minden *statisztikai* nyoma eltűnt az erdélyi románság köréből. Találunk ugyan még egyes protestáns-román szórványt Hunyad- és Biharvármegyékben, akiknek lelkésze románul prédikált, mert hívei magyarul nem értettek. Ezek papjait hosszú ideig a diószegi református lelkész szentelte fel s a börtöt és a keresztet haszontalannak találták.¹⁶ Még 1680-ban iskolájuk volt s nyomdát akartak felállítani.¹⁷ 1694-ben a fogarasi orthodox templom építésekor még szó van arról a iurisdictionról, melyet a református papok Erdély valamennyi román papja felett gyakorolnak.¹⁸ Terjedésük a 18. században megszűnt,¹⁹ azonban találunk egy-két

¹² A fejedelem erre von. 1643 as rendeletét Simonovies orthodox püspökhöz l. Hurm. Fragm. II. 12—13.

¹³ Teljes jegyzéküket l. Bianu—Hodoş i. m. I. 103—208. A katechismus fordítója, Fogarasi István „Lugosi már az igazságot rész szerint megismert Oláh Magyar Ecclesiának lelki Pásztora.” (U. o. I. 160.)

¹⁴ Jancsó I. 529.

¹⁵ Tört. Tár 1878. 204—5. A megjelent fordítások jegyzékét l. Bianu—Hodoş i. m. I. 209—296.

¹⁶ Bunyitai IV. 187, 276, 462 és Jancsó I. 531.

¹⁷ Tört. Tár 1878. 706—7.

¹⁸ Meteş 4—5.

¹⁹ Bunyitai: Bihar vármegye oláhjai és a vallásúnió (Akad. Ért. a tört. tud. köréből XV. pag. 33.).

adatot, melyeknek bizonyosága szerint a protestáns térítésnek csak statisztikailag veszett nyoma, hatása azonban megmaradt.²⁰ A 18. század folyamán is állhatatosan ragaszkodtak az unitusok ahhoz, hogy papjaik románul lássák el az egyházi szolgálatot e ne tótul vagy rácul. Tiltakoztak tehát mind a rutén, mind az orthodox óbolgár egyházi nyelv használata ellen s csak abban látták vigasztalásukat, ha értik, amit a papjuk mond. Megkívánták, hogy templomaikból teljesen eltűnjön „isten szolgálatok tételkor az idegen nyelvven való éneklés és leturgia-mondás”.²¹ A máramarosi piarista collegium feljegyzései az 1735. évnél megemlékeznek a máramarosi rutén és román papoknak arról a törekvéséről, hogy ne legyenek alávetve az újonnan kinevezett unitus püspököknek s ne számíttassanak az unitusok közé, hanem kebelbeli püspököt választhassanak. A feljegyzés szerint e papok „ex consilio et instigatione Calvinistarum Principalium” cselekedtek.²² Talán a térítés kezdetén megismert száz törekvések késői visszhangja cseng abban a panaszban, amelyet Klein püspök adott be 1732-ben azon evangélikus földesurak ellen, akik megakadályozták unitus jobbagyaikat a kereszt felállításában.²³

Az erdélyi protestantizmusnak a világnézeti és kulturális különbség és a politikai helyzetváltozás miatt nem sikerült nagyobb tömegekben és tartósan megnyernie az erdélyi románságot, azonban megvetette a nyelvi tudatosság alapjait. Hatása tehát nem mult el minden nyom nélkül.

*

A következő szellemi közösség, mely a román nemzeti-ségi öntudatra alakító hatást gyakorolt, a *katholicizmus*, illetőleg a katolikus unió mozgalma,²⁴ mely előnyösebb politikai helyzetben, nagyobb potenciális energiával indult meg, mint a protestáns térítés s ennek következtében nagyobb területet nyert. Módszerei kidolgozottabbak, elgondolásai időszerűbbek voltak s így maradandóbb jellegű alkotásokat tudott létrehozni.

A *vallási unió* Erdélyben természetes következménye volt a politikai uniónak. Erdély 1691-ben fejedelmének ismerve el a mindenkori magyar királyt, bekapcsolódott a fejlődése tető-

²⁰ Gáldi: A román irodalomtörténet tájrajzi problémái. Apolló 1936. 346.

²¹ EK 1716, 111. A fogarasi román nemesek Kászoni kancellárnak.

²² Bidermann II. 349.

²³ EK 1732, 34.

²⁴ A vallási unió eseménytörténete vallástörténeti szempontból ismert. Jelen munka célja nem az, hogy az egyháztörténetet újabb adalékokkal gazdagítsa, hanem hogy az unió történetének adatait a politikai nemzetiség-tudat fejlődése szempontjából vizsgálja. Az egyháztörténeti adatokra nézve utalok Jancsó, Nilles és Bunea munkásságára. Az unió történetének nélkülözhetetlen összefoglalásánál is a nemzetiség-tudat fejlődésére vonatkozó mozzanatok hangsúlyozását tartottam fontosnak.

pontján álló habsburgi-barokk birodalomba. A barokk kultúra architektonikus, egységbefoglaló²⁵ elgondolásába állíthatjuk be a bécsi udvarnak azt a törekvését, hogy először politikailag kösse szorosabban magához az erdélyi fejedelemséget, majd pedig a Regnum Marianum dicsőséges gyarapítása céljából a római katolicizmus híveinek számát növelje azáltal, hogy az eddig az orthodoxia kötelékei közt élő rutének és románok közt a katolikus hitet terjessze. Szekfü a vallási úniót politikai szempontból a magyar államiság és a magyarság számára hasznosnak ítéli, mondván, hogy „az államterület egysége szempontjából minden olyan mozgalmat, mely a határ két partján lakó népek egységét veszélyeztette, a magyarság számára hasznosnak kell felismernünk s ilyen volt tisztán politikai szempontból az... „unionisztikus mozgalom”.²⁶ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Erdélyben az unionisztikus mozgalom hozta létre a románság politikai jellegű követeléseit, átvéve a dákoromán kontinuitás gondolatát s ezzel a románságnak, mint politikai fogalomnak egyik kialakítója lett. Vallási téren viszont sikerült az udvar barokkos elgondolása és azért, hogy ez az új alkotás, az erdélyi görögkatholikus egyház keretében vált e kontinuitás politikai fogalommá, nem akarjuk a barokk célkitűzéseit hibáztatni. A fejlődés természetes volt, de előre nem látható.

Hatalmas segítőeszköze volt ennek a térítési mozgalomnak, a barokk eszmének kezdettől fogva hivatásos harcosa, a Regnum Marianum tökéletesen megszervezett hadserege, a *jezsuita rend*. Az erdélyi únió megindítóit, legerélyesebb pártolói a jezsuita atyák voltak; velük szemben passzív szerep jutott az erdélyi katolicizmusnak, az orthodox román papság érdekelt részének és természetesen a protestantizmusnak és a rendeknek is. A politikai és vallási únió közt eltelt évtized elégséges időt adott a rendnek arra, hogy terveinek végrehajtását előkészítse. Már a politikai úniót is jezsuita páter készítette elő: Antidius Dunod, aki 1684-ben Erdélyben járt és titokban hosszas tárgyalásokat folytatott Telekivel. Ekkor mondta azt az ominózus mondatot, amely Erdély egész 18. századi történetének mottója lehetne: „nolentes volentes proteget vos Sua Majestas”.²⁷ A következő évben már nagyvonalú diplomáciai tervvel jött; ez azonban az erdélyi kormányzat politikai érzéketlenségén hajótörést szenvedett: Havasalföldével és Moldvával a császár pártfogása alatt kötendő és a török ellen irányuló szerződésre akarta az erdélyi rendeket rábeszélteni.²⁸ Megint fel-

²⁵ Hóman—Szekfü³ IV. 367.

²⁶ Hóman—Szekfü³ IV. 263.

²⁷ Cserei Mihály históriája (kiadta Kazinczy Gábor) 149. és Bethlen Miklós önéletírása (kiadta Szalay László) I. 551.

²⁸ Bethlen M. I. 551.

merült tehát Bethlen Gábor dáciai birodalmának érdekes terve,²⁹ azonban az adott viszonyok között a magyarság számára más perspektívát nyújtva. Végre hosszas tárgyalások után, melyek alatt Apafi halála az udvar, Thököly betörése a rendek javára billentette a mérleget, 1691-ben létrejött a politikai unió, mely szerint a császár, mint magyar király ül Erdély fejedelmi székébe. A politikai uniót az 1691-ben kiadott s később Diploma Leopoldinumnak nevezett hitlevél léptette életbe. A diploma pontjai a rendek jogait nem érintették annál nagyobb mértékben, mint amennyire várható volt választott fejedelemségről örökös fejedelemségre való áttérés esetében; jogászfogásokra és a diploma értelmének kiforgatására mégis sok alkalom kínálkozott. Fogalmazása annyira pongyola és általános, hogy már 1693-ban több pont elintézése végett a királyhoz kellett a rendeknek fordulnia, aki ekkor már nem tárgyalt velük, csak rendeletileg közölte elhatározását. Az okot a diploma kiforgatására Cserei a natiók és religiók egymásközi örökös torzsalkodásában látja. „A diplomát kifordíták és magunk lön okai a magunk veszedelmének”.³⁰

A diplomának a mi szempontunkból legjelentősebb pontjai azok, melyek a katolikus vallás teljes egyenjogúságára vonatkoznak (1., 2. és 9.). Ez azt jelentette, hogy a jezsuita rend immár szabadon, jöllehet egyelőre igazi céljai elhallgatásával³¹ elfoglalhatta helyét a többi erdélyi kulturális intézmény között. Pártfogójuk Bánffy. gubernátor volt, aki 1693-ban nekik ígérte a kolozsvári piaci templomot.³² Teljes nyíltsággal azonban még nem merte a rend elkezdni a térítési munkát, az erdélyi katonai hatóság sem tartotta tanácsosnak a nagyobbarányú nyilvános megmozdulást, csak a vezetők készültek terveikkel.³³ Az erdélyi románság uniálásának tervével Baranyi Pál páter lépett először a nyilvánosság elé. Lipót 1692-es, egyelőre csak Magyarországra vonatkozó egyenjogúsítási rendeletén felbuzdulva érintkezésbe lépett Szerémi Theophillal, az erdélyi román nemesi családból származó orthodox püspökkel,³⁴ akit rá is vett az unió elfogadására. 1697-ben kis zsinatot tartatott vele, ahol az esperesek elfogadták az unionális pontokat. (1. A pápa az összes keresztény egyházak feje. 2. A Szentlélek a Fiútól is (filioque) származik. 3. Áldozáshoz elegendő a kovásztalan kenyér. 4. Van purgatórium.). Ellenszolgáltatásként pedig meg-

²⁹ Szekfü: Bethlen Gábor 235. és Jancsó I. 449.

³⁰ Cserei M. 225.

³¹ U. o. 255.: „A jezsuiták azt tartván, a ki hallgat megegyezni láttatik, szép csendesen béülnének Fejérvárra, Kolozsvárra, Udvarhelyre...”

³² Bethlen M. II. 135.

³³ EK 1696, 132. **informatio circa statum** Societatis Jesu: „RR PP videntur noile participes fieri calamitatis publicae, neque attendere velle scandalum.” V. ö. Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. 99. és Nilles I. 162.

³⁴ Hurm. Fragm. II. 29.

kapták azokat az egyenjogúsítási pontokat, melyeknek de iure vagy de facto értelmezése miatt folyt a küzdelem az egész 18. században. Ezek a pontok: az egész unitus papság és segéd-személyzete számára a római katolikusokéval teljesen hasonló kiváltságok és tehermentesség, a világiak számára a hivatalviselés joga, oktatási egyenjogúság és tanulmányi helyek a katolikus iskolákban. Kilátásba helyezték az unitus püspök illő jövedelmekkel való ellátását is. — Theophil halála után érte Baranyit és vele az egész rendet az első balsiker: a választáson ugyanis nem az ő jelöltjük jutott be, hanem a reformátusoké, Anghel Athanasius, nem a legtisztább körülmények között. Bethlen Miklóst és társait Dindár havasalföldi vajda részéről simonia vádja érte, mely alól Jancsó érvelése nem menti fel őket.³⁵ Athanasius később hű eszközévé vált a jezsuitáknak, működése azonban az unió további történetéhez tartozik. Érdeemes előbb megvizsgáljunk, milyen célokat követtek a jezsuiták az unió pártolásakor?

A cél kettős volt, illetőleg a két cél szorosan egybefonódott s a rend erdélyi tagjai, nagy többségükben magyar származású emberek,³⁶ önzetlen lelkesedéssel végezték munkájukat a katholicizmus és a románság kultúrája érdekében. A jezsuita rend, mint említettük, a Regnum Marianum katonasága volt, s így legfőbb kötelességei közé tartozott a katolikus hit terjesztése, Erdélyben az unió segítségével.³⁷ Mivel azonban a rend elsőrendű, térítő-egyházszervező hiyatása mellett egyenrangú hivatásként szerepelt a kulturális célkitűzés is, természetesen Erdélyben is igyekeztek feladatuknak eleget tenni. E feladatra választott terep, az erdélyi románság nagyon alkalmas volt; nagy tömegei a 17. század végén elmaradt kulturális viszonyok közt éltek, jóllehet a fejedelmek iskolapolitikája az erdélyi közoktatásügyet magas színvonalra emelte. A protestáns románoknak is voltak, mint láttuk, iskoláik, azonban a nép szélesebb és távolabbi rétegeihez a kultúra halvány nyomai sem jutottak még el. Az egész 18. század folyamán elképesztő panaszokat hallunk ebben az ügyben. — Hibáztatni szoktuk a román papságot és köznépet ekorbéli műveletlensége miatt s a magyarságot is érte már szemrehányás, hogy nem igyekezett magasabb kulturális fokra emelni az erdélyi románságot. Hasonló a véleménye az egykorú német hivatalnokoknak is.³⁸ A románságot, tekintetbevéve más kultúrkörbe való tartozását és társadalmi helyzetét, nem lehet hibáztatnunk, viszont az akkori erdélyi magyarság is nyerhet

³⁵ Jancsó I. 618—9.

³⁶ Nilles I. Index analyticus pag. XXXIX—CXX.

³⁷ Hurm. Fragm. II. 32. Lipót rendelete Rabutinnak. Az unió sikertelensége „zu grossen Schaden und Nachtheil der katholischen und dagegen zur Aufnahme der anderen Religionen gereicht.”

³⁸ Bethlen M. II. 19—20

felmentést, ha az eseményeket a kortárs szemével szemléljük. A fejedelmeknek nem volt sem idejük, sem módjuk elegendő nemzedékek békés átdolgozására, az életformák oly tragikus különbözősége miatt. Hasonlóképpen a magyarság rendi fel-fogásával magyarázható a magyar nemesség egyes köreiből mutatkozó elutasító álláspont is, mely a románság kulturális felemelését célzó törekvéseknek elleneszegült.³⁹

Rendjük barokk szellemét követték a jezsuiták, mikor programjukba első helyen vették be a románság oktatását. Csalódások, melyek szintén a két faj közt akkor fennálló műveltség-különbözetre vezethetők vissza, őket is érték. Kollonich kardinális 1701-ben panaszkodott, hogy sokan visszatérnek a schismára, „tum ob nimiam sacerdotum eorum et episcoporum ignorantiam, tum ob nationis inconstantiam”.⁴⁰ Ezt azonban nem kerülhették el és minden sikertelenség és csalódás ellenére folytatták azt a kulturális munkát, melyet a magyar protestantizmus végzett a 16—17. században. — A brassói jezsuita iskola alapítólevele az iskola célját az eretnek, orthodox román és szerb szülőktől származó ifjúságnak a kegyességben és a tudományban (litterae) való nevelésében jelöli meg.⁴¹ Fontos itt a „litterae” említése, mely nem theologikus, hanem irodalmi műveltség terjesztésére vonatkozik. Az egyházi műveltség terjesztése is célja volt a rendnek, különösen a papi szemináriumokban; itt az irodalmi képzés háttérbe szorult.⁴² Hasonlóan a barokk szellemben gyökerezik a jezsuitáknak az anyanyelv kérdésében elfoglalt álláspontja. A barokk-korban internacionális jellege miatt a tudományos munkában a latint használták, mint a magasabb intellektuális körök érintkezési nyelvét. Azonban a protestantizmus hagyományain építve mind a rend, mind pedig a főpapság tisztában volt azzal, hogy a népet csak anyanyelvén keresztül közelíthetik meg. Így az irodalmi és tudományos latin mellett állandó volt a népi nyelvek használata is. Pataki unitus püspök megválasztásakor a román klérus hangsúlyozza, hogy milyen fontos a püspök számára a román nyelv tudása.⁴³ Az 1717—21-es években az Eucharistia ünnepén Szebenben a gyermekek Isten dicsőségét négy nyelven, latinul, magyarul, németül és románul hirdették; Leményi páter szótárírói munkásságot fejtett ki; 1737-ben Luby István érdemei között szerepel, „hogy elei is híven szolgálták az felséges házat és őmaga is közel kilenc esztendeig három nyelven szolgált Istennek.” Forgách Pál püspök a váradi székesegyház alapkövetelénél magyarul, németül és ro-

³⁹ U. o. II. 216.

⁴⁰ Nilles I. 15.

⁴¹ U. o. I. 368. és 312.

⁴² U. o. I. 30. és 239.

⁴³ EK 1715, 128.

mánul mondott szentbeszédet.⁴⁴ Természetesen nem csak a románoknál volt ilyen a helyzet. Lorettóban p. o. magyar, német, és tót egyházi beszédek hangzanak el.⁴⁵

A jezsuiták módszere mind kulturális, mind diplomáciai téren elsődrendű. Bevették programjukba a román papság oktatását, a rendjük szellemének megfelelő protestáns útmutatást az *anyanyelv* kérdésében is követték s ezzel előkészítették azt az utat, melyet Papadopoli apát 1702-ben ajánlott Kollonichnak, mondván, hogy a legajánlatosabb az uniót az orthodoxok közt olyanokkal terjesztetni, kik maguk is orthodoxok voltak, vagy őket nagyon jól ismerik.⁴⁶ Erre enged következtetni páter Kapynak egy votuma is, aki nem ajánlja katolikus papnak theologusként való kiküldését az egyesült egyház püspöke mellé.⁴⁷ A rend látta az unió gyors terjesztésének káros hatását s inkább a lassú munkát javasolták. Tudták, hogy az unió egyes pontjainál a románság kárára rendi visszaélés történik, azonban ezeket nem egyszerre akarták megszüntetni; ezt veszedelmesnek és lehetetlennek tartották. A többi felekezettel szemben olyan tökéletes diplomáciával dolgoztak, hogy azok jogaik és lehetőségeik teljes látszólagos birtokában érezhették magukat, azonban elérni nem tudtak semmit. Ugyanis Lipót 1701-ben újra ünnepélyesen elrendelte, hogy az orthodoxok bármelyik felekezettel egyesülhetnek,⁴⁸ viszont egy 1698-ban az erdélyi kancelláriának adott rendelete úgy szól, hogy ha a román papok a protestáns egyházak valamelyikéhez csatlakoznak, akkor „dabunt taxam”.⁴⁹ Így megértjük, hogy görög-református vagy görög-evangélikus egyház nem keletkezett. Munkájukba idegeneket beleszólítani nem engedtek s eljárásuk néha panaszra is adott okot,⁵⁰ azonban az új harcok generációt ők akarták felnevelni az unitus papság soraiból. Már az 1693—94-es években beleszóltak azokba az ügyekbe, melyeknek intézését később kezükbe vették. Az 1693-as marosvásárhelyi országgyűlésen a munkácsi püspök az erdélyi románok uniálására kér engedélyt, azonban a katolikus rendek rövid habozás után kérését elutasították.⁵¹ Tudjuk, hogy a jezsuiták ekkor már bizalmasai voltak a vezető katolikus családoknak

⁴⁴ Nilles I. 448. és II. 510. Bunyitai IV. 246—7. és 304.

⁴⁵ Hóman—Szekfü³ IV. 408.

⁴⁶ Nilles I. 19—20. és EK 1738, 270, ahol Krieger provinciális Regai helyére Jánosit ajánlja theológusnak, mint „linguaeque etiam Valachicae peritum, rerum Transylvanicarum nationisque Valachicae, velut natum Transylvanum notitiam habentem.”

⁴⁷ Nilles I. 264.

⁴⁸ Hurm. Doc. XV^a. 1486—9. és Hung. Fasc. 357. I. 14.

⁴⁹ Hurm. Fragm. II. 31. és Hurm. Doc. V. 540., ahol Lipót utasítja Ra-butint, hogy a protestánsokkal való uniót akadályozza meg.

⁵⁰ EK 1716, 111.

⁵¹ Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. 163. és Bethlen M. II. 136.

s így valószínű, hogy ez a visszautasítás, hasonlóan az ugyanilyen tárgyú 1694-es intézkedésekhez,⁵² az ő javaslatukra történt. Hogy mennyire a jezsuiták munkája volt az első években az unió szervezése és előkészítése, az bizonyítja legjobban, hogy a katolikus klérus, sőt maga a püspök sem volt hajlandó őket ebben a munkában támogatni. A klérus 1699-ben Csíksomlyón tartott kongregációjáról a guberniumnak felterjesztést küldött, melyben az uniós törekvésekben való részvételt visszautasították a román nyelv nemtudása és saját egyházközségeik ügyeivel való elfoglaltságuk miatt. Azonkívül sem a püspöktől, sem a primástól erre parancsuk nincsen; hivatkoztak arra is, hogy a törvény értelmében nem szabad az uniálót erőszakolni.⁵³ A kor szellemét eláruló rendi akadályok azok, melyek az erdélyi katolikus papságot visszatartották ettől a tipikusan barokk mozgalomban való részvételtől. Sokkal alantasabb, személyi okok voltak azok, melyek Illyés erdélyi katolikus püspököt rábírták arra, hogy az uniálási törekvésekben ne vegyen részt. A püspök ugyanis féltékeny volt az unitus püspök hatalmára s ezért a tridenti zsinat egy határozatára hivatkozott, mely szerint egy egyházmegyének csak egy püspöke lehet.⁵⁴ A barokk eszme tehát a 17—18. század fordulóján csak a vezetőréteget hódította meg, az alsóbb papságot nem, s Illyés esetéből kitűnik, hogy a vezetők közül is csak azok érezték át teljes mértékben a barokk szellemet, akik közvetlen kapcsolatban állottak a barokk ekkori központjaival, Rómával és Béccsel: tehát a jezsuita rend és pár magasabb képzettségű főpap, így például Csáky Imre váradi püspök.⁵⁵

A rendek a politikai helyzet természetes következményeként az uniós mozgalmakban passzív szerepet játszottak, a protestánsok pedig kimondottan ellene voltak. A katolikus státus⁵⁶ pártolta a jezsuitákat, ez vallásos kötelessége volt, azonban az unió ellen hamarosan ők is emeltek rendi jellegű kifogásokat. Bethlen Miklós, akinek nemrégiben még nem jutott eszébe, hogy az orthodox románok elnyomott voltát emlegesse, 1704-ben a pártfogolt katolikusokkal szemben „a más kél vallások és az harmadik, az oláh” (orthodox) elnyomottságáról panaszkodik,⁵⁷ Cserei viszont az unitusok politikai igényeiről szólva arról tudósít, hogy nem tetszik „még a pápista urak közül is sokaknak ez a dolog, mert látták, hogy az egész ország szabadságának averziójára való azt az idegen, haszontalan oláh

⁵² MHHSS 35. kötet 178—9. (Vass György és László naplója.)

⁵³ Nilles I. 243—4.

⁵⁴ Jancsó I. 628.

⁵⁵ Bunyitai IV. 197—227.

⁵⁶ A politikai unió után a rendek katolikus tagjaiból szervezett politikai alakulat.

⁵⁷ Olajágot viselő Noé galambja. (Önéletírás II. 413.)

nemzetet, akit propter interesse publicum az ország tolerált, már státusok közébe tenni”.⁵⁸ A református rendek az unió ügyében tartott külön gyűlésükön kifejtették, hogy az uniót Erdély és vallásuk fátumának tartják.⁵⁹ Bethlen Miklós egy az unióval kapcsolatos ügyben egymaga nem is akar dönteni, mert „egy ilyen nagy, közönségesen egy náció és religió dolgát néző ügyet” érdemben csak a gubernium tárgyalhat.⁶⁰ — Az egyesült papság álláspontja az egész század folyamán ingadozó volt, az egyesülésre csak az anyagi haszon bírta rá őket⁶¹ s csak a század második harmadában látták meg azokat a kulturális és politikai lehetőségeket, melyeket számukra az unió jelentett. Ilyen helyzetben érthető, hogy hamarosan jelentkezett az orthodoxia reakciója s hogy arra az erélyes vezetésre, melyet a jezsuiták képviseltek, szükség volt. Az egyesült püspökök közt nem találunk kiemelkedő egyéniségre egészen 1728-ig s a vezetés ezideig a rend kezében maradt. A rend, ellentétben Kapy már előbb említett votumával, elérte afct is, hogy az egyesült püspök mellé egy theológusnak nevezett jezsuita felügyelő-ellenőrt rendeljenek ki. A rendek és a katolikus klérus így semmilyen befolyást nem gyakoroltak az unitus egyház további alakulására.

*

Az unionisztikus mozgalom előkészítésének és alapvetésének megismerése után térjünk rá az unió és a vele kapcsolatban alakuló nemzetiségtudat további fejlődésére.

Az unitus román egyház második püspöke, Athanasius (1698—1713) felszentelése után kihirdette a második unió diplomát, mely teljes szabadsággal írja körül az egyesült papság és nép jogait s igyekszik törülni a kálvinista térítés írásos emlékeit, megsemmisítésre ítélvén a kátét.⁶² Az orthodoxiával és a protestantizmussal fennálló szellemi érintkezés megszakítását akarta elérni az a rendelkezés is, mely megtiltotta a püspöknek, hogy a kárpátokontúli román vajdákkal, egyháznagyokkal és erdélyi protestáns vezetőkkel levelezzen. — Az unió végleges becikkelyezése és ezek a szigorú rendszabályok Dositeus jeruzsálemi patriarchát, az orthodox egyház fejét beavatkozásra kényszerítették.⁶³ Brassóba ment, hogy az orthodoxokat hitükben megerősítse s működésének eredménye egy erőteljes orthodox reakció volt 1701-ben Nagyszeghi Gábor

⁵⁸ Cserei M. 288. és Jancsó I. 631.

⁵⁹ MHHSS 35. kötet 284.

⁶⁰ Bethlen M. II. 206.

⁶¹ Jancsó I. 641. V. ö. Sayghó pannonthalmi főapát 1723. évi naplóját (Történeti tár, 1901. 529.) ée a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinumot (Ed. Trausch) II. 284.

⁶² Jancsó I. 646.

⁶³ Hurm. Doc. XIV. 340—4. és Metes 13—4.

vezetésével. Nagyszeghi katolikus hitről tért át a görögkeleti vallásra s a konvertiták lelkesedésével állott a reakció élére. Mint többszörösen börtönviselt embernek nem volt sok veszteni-valója s így nagy merészséggel és kockázattal szervezte meg a mozgalmat, melynek különben is megvolt minden lélektani alapja.⁶⁴ A köznép ugyanis egyáltalában nem óhajtotta az uniót (a papság állásfoglalásáról már előbb szoltunk) s eredeti hitének sérelmét látta benne. Nagyszeghi leveleiből és a haditanácsnak az erdélyi udvari kancelláriához írt jelentéséből⁶⁵ látszik, hogy komoly forrongásokkal kellett számolni az uniónak a románokra való kényszerítése miatt. Nagyszeghi a román natio nevében intézkedett, a románságot rá akarta venni az országgyűlésen való megjelenésre, sőt Rabutin tábornok attól tartott, hogy a románok mozgalmát a magyarok, székelyek és szászok (!) is felhasználják az udvar elleni felkelésre.⁶⁶ A mozgalom Nagyszeghi bebörtönzésével végződött s eredménye a két ritusú románság még élesebb szétválása volt.

Az unitus egyház vezető emberei hamarosan ráébredtek az unió által kínált lehetőségek nemzetnevelő jelentőségére, azonban a népnek meggyőződéses egyesültté való nevelése csak igen lassan haladt előre. Ez volt a helyzet különösen Erdély keleti és déli határvidékén, ahol e népelemek közvetlen kapcsolatban állottak a vajdaságok orthodox tömegeivel; a nyugati és a magyarországi románság a több irányban működő katolikus térítés hatására hamarabb és őszintébben elfogadta az uniót.⁶⁷ Ezt a lelki összetartást bizonyítja a pócsi Mária-kegyhely, ahová a római és görög katolikusok egyaránt elzarándokoltak.⁶⁸ Az erdélyi románságnak ezt a hármas tagozódását⁶⁹ (unitusok, pseudo-unitusok és orthodoxok) láthatjuk a Rákóczi-felkelés idején is. Az orthodoxok Rákóczi, az egyesültek a dinasztia oldalán harcoltak, azonban Rákóczi egyes hozzá hű unitusoknak megengedte, hogy az orthodoxyára vissz-

⁶⁴ Hurm. Fragm. II. 60—1. és Nagyszeghi vallomása Nillas I. 335—6., valamint Corbea bolgárszegi román vallomása Meteş 10.

⁶⁵ Jancsó I. 653—5. és EK 1702, 229. Ex quo, nisi vigilantia dicti domini generalis (Rabutin) malum in herba, ut dicitur, suffocasset, magna animorum in diversas Religionis partes separatorum agitatio et populi Valachici ob craesam ejusdem ignorantiam facile seducibilis atque de coactione sui ad unionem cum Catholica Religione constanter persuasi tumultuatio exoriri potuisset.

⁶⁶ Nilles I. 338. és EK 1702, 229: Valachos undequaqua ad futura comitia praecipuos et quo maximo numero possent ad instandum confluera invitasset...

⁶⁷ Az ellentétet számos, a két felekezet egymás ellen írt panasziratán kívül észreveszi a teljesen pártatlan Des Alleurs konstantinápolyi francia követ is. Hurm. Doc. I. (Supl. I.) 430.

⁶⁸ Bunyitai IV. 245.

⁶⁹ Hurm. Fragm. II. 57—8. Hurmuzaki az unió romanizáló hatását az egyetemes románság kárának tartja. V. ö. EK 1787, 259, ahol az unió ügyei rendezésére kiküldött deputata comissio az unitusok hitbeli gyengeségeiről szól.

szatérjenek.⁷⁰ Erre magyarázatul szolgálhat az, hogy politikai érdekeltsége Oroszország irányában szorosabb kapcsolatba hozta az orthodoxiával. A kor legjellemzőbb alakja Ţirka János,⁷¹ aki Athanasiussal együtt pályázott az unitus püspöki székre; Athanasius később elfogatta és bezáratta. Kolostorbörtönéből a protestánsok segítségével megszökött, református lelkészi állást vállalt Hunyad megyében, majd Moldvába menekült. A Rákóczi-felkelés alatt 1706-ban visszatért Erdélybe, hűséget fogadott Rákóczinak s mikor az orthodoxok letették Athanasiust püspökségéből,⁷² őt választották meg helyébe. 1711-ben Ţirka zsinatot hívott össze, ahol híveivel együtt tiltakozott az unió terjesztése ellen s nyilatkozatukat Athanasiussal is aláírták. Ţirka pünkösdi királysága azonban nem tartott sokáig: a betegeskedő Athanasius 1713-ban meghalt s halála után az udvar erős kézzel rendezte az unitusok viszonyait. Új püspököt választott, aki az unió munkáját folytatta tovább: Pataki Jánost (1713—1728). Püspöksége alatt az unitus románság érdekében tényleges eredményt nem ért el, azonban az a másfél évtized, míg ő ült a fogarasi püspöki széken, már előjelét adta azoknak a jelentős küzdelmeknek, melyeket az unitus egyház Klein püspök vezetésével vívott. Klein működésével, mivel nála már szabatos programmal és hatását az egész századon át éreztető megoldási kísérlettel találkozunk, a következő fejezetben fogunk részletesen foglalkozni. Előbb meg kell ismerkednünk két tényezővel, melyek a katolikus unió következtében kaptak szerepet az erdélyi románság életében s melyek nagy szerepet játszottak a 18. századi románság nemzetiségtudatának fejlődésében. Az egyik a román natio-fogalom kialakulása, a másik a dákoromán kontinuitás gondolatának fellépése.

A *natio-fogalom* kialakulása az erdélyi románság körében speciális módon történt. A vallási unió a románságot két felekezetre osztotta s így Erdélyben párhuzamosan két román natio fejlődött.⁷³ Az unita natiót Pataki és Klein munkássága, a non unita (schismatica) natiót a vele szoros kapcsolatban álló déli orthodoxia kimondottan nemzetiségi irányba való eltolódása és módszereinek átvétele térítette oly irányba, hogy a 18. században a vezetőréteg, majd később az egész románság natio-volta, majd nemzetisége tudatára ébredt, A befelé irá-

⁷⁰ A Rákóczi-kor eseményeit I. Bidermann II. 156., Jancsó I. 656—663., Márki: II. Rákóczi Ferencz (M. Tört. Életrajzok) I. 484—9. és Meteş 16.

⁷¹ Életére I. Jancsó fent idézett hely; Hurm. Fragm. II. 63. és Jorga: Studii şi documente IV. 72.

⁷² Ez a tény az orthodox és unitus egyházak közti jogviszony teljes tisztázatlanságát mutatja.

⁷³ Ez a jezsuiták programjában nem volt benne. Baranyai csak úgy volt hajlandó az unióért dolgozni, ha az egész románság uniál. Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum (Ed. Trausch) II. 279.

nyuló hívatástudat, melyről a bevezetésben szóltunk, adta meg az ösztönzést mindkét fél vezetőinek. Mindkét fél célja saját natiojának kedvezőbb helyzetbe való juttatása. Klein egy jobbagysorba került pópafiút azért vesz védelmébe, mert az „nationi suae animorumque salutis aliquando utilis fieret”. Tırka és orthodox papjai a román papság és nép nevében emeltek fel szavukat, Nagyszeghi pedig azzal vádolta Athanasiust, hogy „ab eo nihil boni evenit miserae nationis Valachicae”.⁷⁴ Az egyesült papság részéről Pataki és Klein azok, akiknek működésében a natiojukért való munkálkodás a legfőbb cél. Érdekes azonban megfigyelnünk, hogy Klein, noha neki az egyetemes románság sokkal többet köszönhet politikai szempontból, mint Patakinak, már annyira az unió neveltje, hogy állandóan natio uni tárói, natio et clerus unitusról, unita gensről beszél, sőt egyszer ezt a formulát is használja: „natio mea in Transilvania Lutheranis et Calvinistis postponitur”.⁷⁵ Pataki viszont, aki egy emberöltővel közelebb állott az orthodoxyában még egységes erdélyi románsághoz, az egész románságról beszél. Életét hajlandó áldozni „*quocunq[ue] ritu, qualicunq[ue] modo*” „inter charam meam nationem Valachicam”,⁷⁶ sőt 1723-ban „in solam universae nationis Valachicae” kérvényez, igaz, hogy az unitusok érdekében, azonban szerinte az unió az egész románság érdekét szolgálta. A románság politikai fejlődésére rendkívül jellemző folyamat játszódik le a két püspök különböző felfogásában. Pataki szeme előtt az egész románság állott s nem tett élesen különbséget unitus és orthodox románság közt, azonban nála csak a gondolat van meg, a tettek és kockázatok vállalása hiányzik. Ezzel szemben Klein már az unió neveltje s kifejezettep csak az unita natióért dolgozik, meri a kockázatot vállalni. Ez a munkavállalás vette meg Pataki egyetemes elgondolásával összefonódva a balázsfalvi iskolából kikerülő egyháznagyok és tudósok politikai épületének alapját: ezek már az egyetemes románság érdekében *mertek* fellépni a kormányzó fórumok előtt.

Pataki püspöksége alatt vehető észre a románság körében a protestáns térítésnek és a jezsuiták működésének már említett hatása: az összes fórumok, melyeknek szava volt a püspök választás ügyében, a román nyelv tudását rendkívül fontosnak tartják. Mind Pataki, mind ellenfele P. Frantz S. J. személyénél elengedhetetlennek véli mind az unitus papok synodusa, mind a jezsuita rend, mind pedig a fogarasi román nemesség, hogy az új püspök őket, nyelvüket, szokásaikat is-

⁷⁴ EK 1737, 66. **Jancsó** I. 663. és **Nilles** I. 336. és 338., ahol Rabutin Kollonichnak azt írta Nagyszeghiről, hogy „nomine natione Wallachicae” lépett fel.

⁷⁵ **EK** 1734, 106 és **Bunea: Episcopul** Ioan Inocentiu Micu Blaş 1900. 37.

⁷⁶ Nilles I. 406. és 87., ahol kijelenti, hogy „pro gloria Dei et *dissipatarum* Valachicarum ovicularum salute” dolgozik.

merje.⁷⁷ A fogarasiak nem hajlandók tót (rutén) vagy rác (szerb) püspöknek engedelmeskedni és a liturgiát is teljesen románul óhajtják hallgatni.⁷⁸ A nyelvtudás fontossága a natio fogalmával kapcsolatban fejlődik: nem elég a nyelv, a püspöknek az ő natiojuktól kell származnia.⁷⁹ A román nemesség, rendi álláspontjának megfelelően azt is kiköti, hogy a püspök nemes származású legyen (*ex natione nostra nobilem oriundum*).⁸⁰ Még a P. Frantzra szavazó papok is kifejezetten natiojuk védelmére akarják megválasztani a pátert, jöllehet az nem is volt román, csak ismerte őket és nyelvüket. „*Ut autem natio nostra inter tot rapaces lupos desolata aliquam tandem pro voto suo consolationem queat*” — szól érvelésük.⁸¹

Natio és nyelv összekapcsolódását és a natio-fogalomnak oly alakulását kísérhetjük tehát figyelemmel a 18. század első felében, mely már nem csak a különböző népi jelleg egyszerű tudomásulvételét jelenti. Különálló közösség alakul ki, melynek már van bizonyos befelé, a sajátmaga nevelésére irányuló hivatástudata. A nyugati kultúra keretei között élő nemzetek mintájára, melyeknek öntudata a középkor végére már kialakult, most a románság s kezd bekapcsolódni az öntudatos nemzetek sorába. A fejlődés kezdeti fokán még csak a vezetőréteg, nemesség és papság az, melyben ez a gondolat él, azonban ez a fejlődés a nemzetiségi ellentétek kialakulását tette lehetővé.⁸² Ennek bizonyítéka az, hogy noha a két román natio az előbb vázolt ketősség alapján fejlődik tovább, a század második felében a két fél vezetői fokozatosan kiépítették a kapcsolatokat a két egyház között. 1755-ben a fogarasi románok felekezeti különbség nélkül adtak be egy panasziratot Teleki Pál főkapitány ellen,⁸³ 1761-ben pedig a Sophronius-zavargás idejében mindkét román felekezet zsinatot tartott Gyulafehérváron.⁸⁴ Az államtanácsnak benyújtott egy névtelen irat 1771-ben a „*Wallachische Nation beyder griechischen Religionen*” formulát használja.⁸⁵ A század utolsó harmadában tehát már az udvar is látta a különböző felekezetű románság egységének alakulását. A jezsuita-

⁷⁷ Nilles I. 394—5. és EK 1714, 102.

⁷⁸ EK 1716, 111. Hasonlóan a bihari klérushoz, mely az aradi szerb püspöknek tagadja meg az engedelmséget (Bidermann II. 348—9.).

⁷⁹ Deér i. c. 12. és EK 1714, 102. *...linguaeque nostrae... gnarum, Nobisque quam fratrem et membrum nationis nostrae.*

⁸⁰ EK 1715, 128. A magyar folyamodványban u. o. Pataki megválasztását a következőképpen okolják meg: „...mivel ő Kglme az mű Vérünk és Nemzetségünk, nem idegenünk...”

⁸¹ EK 1715, 128. A bevezetésben kifejtettük, hogy a mindkét oldalon elhangzott vádaskodások cáfolásával nem foglalkozunk.

⁸² Deér i. c. 21.

⁸³ Hurm. Fragm. II. 169.

⁸⁴ Jancsó I. 733.

⁸⁵ SR 1771, 2775.

rendnek, az unió nagy pártfogójának feloszlatása szintén hasznos volt az egységes románság kialakulása szempontjából. 1791-ben pedig a két felekezet püspökei (Bobu unitus és Adamovics orthodox püspökök) *együtt* adták be a híres *Supplex Libellus Valachorum*-ot. Ezzel a két román felekezet egymás mellé talált és maradt egészen napjainkig.

*

A 18. század folyamán tehát az erdélyi román kérdés valási síkról politikaira tolódott át. Az unió további története is egy teljes mértékben politikai gondolat, a dákoromán kontinuitás gondolatának jegyében zajlik le. A tehetségesebb unitus papnövendékek tanulmányaikat magyarországi iskolákban is folytatták, ahol megismerkedtek a kontinuitás gondolatát hirdető könyvekkel. Képzésük befejezését viszont az őshazának gondolt Kómában kapták. Például 1749-ben Mária Terézia arról értesítette a munkácsi püspököt, hogy P. Major és P. Kajáni a római „propaganda fide”-ben, P. Kotor Nagyszombatban, P. Rednik pedig a bécsi Pazmaneumban befejezték tanulmányaikat és Balázsfalvára szándékoznak menni.⁸⁶

A *dákoromán kontinuitás* hatalmas pályát megfutott gondolatának az erdélyi románság körében való elterjedése szintén az unió hatására történt. Erdélyi román ember ajkán elsőízben 1735-ben jelent meg a kontinuitás gondolata, mint politikai program.⁸⁷ Klein unitus püspök egy, a románok és szászok között kitört pereskedés ügyében írt ekkor az erdélyi kancelláriának és megállapította, hogy „hinc etsi constat nos priores utpote a tempore Trajani Imperatoris Transylvaniae incolae esse et duplicibus... privilegiis... clero et nationi concessis incorporates *aliisque pares* effectos extitisse” — az egyenjogúságot mégsem kapták meg.⁸⁸ Egy másik levélben, melyet a románokat pártoló Hundegger szebeni jezsuita házfőnöknek írt, a következőket mondja: „Nos enim a tempore Trajani adhuc antequam natio Saxonica Transilvaniam intrasset, in terra illa regia haeredem egimus, integrasque possessiones et pagos usquedum possidemus, licet millenis miseris et variis oneribus utpote a *potentioribus oppressi*.”⁸⁹ Klein püspök e két levelében alapjában véve megtalálható a következő két évszázad erdélyi románságának álláspontja. Röviden érdemes megvizsgálni, hogy honnan származik a kontinuitás gondolatának ilyenfajta

⁸⁶ EK 1749, 109.

⁸⁷ Oláh Miklós nem mint politikai programot hangoztatta a kontinuitást.

⁸⁸ EK 1735, 93.

⁸⁹ Nilles II. 528. Jorga: *Istoria bisericii Române* II. 124. EK 1739, 207 alatt Klein az orthodox román püspökségnek „ab immemorabili tempore” Erdélyben való fennállására hivatkozik. Hasonlóan Nilles II. 519.: „Natio... non modo longe antiquissima, verum etiam numerosissima.”

megfogalmazása, hogy jutott el Klein püspökhöz és milyen hatást gyakorolt a román nemzetiségi öntudat fejlődésére?

A kontinuitás-gondolat legújabb összefoglalását Tamás Lajos könyvében⁹⁰ találhatjuk meg, aki részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy e gondolatnak szolgált-e alapul bizonyos népi hagyomány vagy egyedül a humanizmus terméke-e? Tamás részletesen cáfolja Onciulnak a gondolat hagyományváltáról szóló feltevését s megállapítja, „hogy az oláhok tényleges eredetére nézve komoly történeti adatokat tartalmazó népi hagyomány sem az oláhoknál, sem a szomszédos népeknél nem található.” Állítását egy újabb adattal támaszthatjuk alá, melynek úgy hisszük, szintén van valamelyes bizonyító ereje. Tröster 1666-ban megjelent könyvében⁹¹ mint 1543 táján történt eseményt meséli el, hogy román halászok egy olyan helyen, ahol Trajanus emléktáblája állott, régi pénzeket találtak. A felfedezést nem fogadták olyan örömmel, mint őseik maradványát illetet volna, hanem „giengen auff Weissenburg hinein, fragten bey den Goldschmieden, was die Müntzen wehrt wären”. Tröster itt minden valószínűség szerint saját korában történt eseményt beszél el, sőt esetleg egyáltalában nem történt meg az említett eset. Adatunknak azonban így is van bizonyító értéke. Ugyanis Tröster, aki munkájában oly élesen kelt ki a magyarok ellen a románság érdekében és a románok és szászok prioritását hangsúlyozta, itt nem említ semmilyen kapcsolatot a néphagyománnyal. Ez szintén a népi hagyomány hiányát bizonyítja.

A renaissanceot megelőző időben a románsággal kapcsolatba került utazók és írók a románságot csak „natio aquilonaris”-nak tartották s nem hozták őket összefüggésbe a római birodalommal. A renaissance azonban, mely az Orbis Romanus, az Imperium Romanum dicsőséges emlékeit kereste, a középkor felfogását megváltoztatta s a románokat római gyarmatosok leszármazóiként kezdte emlegetni. Erre egyetlen támaszpontjuk a román, latin és olasz (különösen a délolasz dialektusok) közti hasonlóság volt. A 15. században Poggio Bracciolini, Flavio Biondo és Pompeio Leto az úttörői a kontinuitás gondolatának. Ők a románságot a barbár világ tengerében megmaradt római szigetnek tartották. Magyarországon a Mátyás udvarában élő Antonio *Bonfini*⁹² tesz először említést a kontinuitásról 1543-ban megjelent könyvében a következőképpen: „Valachi enim a

⁹⁰ Tamás Lajos: Rómaiak, románok, oláhok Dácia Trajánáhan. Bp. 1935. 89—121. lapok. Innen az összes, külön nem jelzett idézetek.

⁹¹ Tröster: Das Alt- und Neue Teutsche Dacia... Nürnberg, 1666. 61—62.

⁹² Ed. Sambuci 1568. Dec. II. Lib. VII. 304—5. A dült betűvel szedett részt Tamás i. m. 104. nem közli. Még Bonfinius könyvének megjelenése előtt tesz említést a kontinuitásról Verancsics Antal, mivel azonban műve csak a 18. században jelent meg, e korban még nem volt irodalmi hatása (Ed. Kovachich: SS rerum Hungaricarum minores Budae 1798. II 94.)

Romanis oriundi, quod eorum lingua fatetur, *quant inter tam varias Barbarorum gentes sita adhuc extirpari non potuerit*, ulteriorem Istri plagam, quam Daci et Gete quondam incoluere, habitarunt... E legionibus enim et coloniis, a Traiano ac caeteris Romanorum Imperatoribus in Daciam deductis, Valaehi pro-manarunt.” A dült betűkkel szedett részt szintén fontosnak tartjuk a kontinuitás-gondolat, mint politikai hatóerő fejlődése szempontjából. Bonfini nem csak ideális lelkesedés vezette, amikor a románságról, mint római utódokról szolt. Mátyást román eredetűnek tartotta s mivel a királynak az őt körülvevő főnemesi családok között „jó családfára” volt szüksége, a Corvinusokét az erdélyi románokkal hozta kapcsolatba.⁹³

A következőkben röviden át fogjuk tekinteni azokat az írókat, akiknek szerepük volt a kontinuitás-gondolat, mint politikai program kialakulásában. 1595-ben jelent meg Kölnben Georgius *Wernherrus* munkája a magyarországi gyógyvizekről,⁹⁴ melyben az általános földrajzi leírás keretében szol Erdélyről és a románokról. Felsorolja a magyarokat, székelyeket és szászokat, majd így folytatja: „ut omittam pervetustas Romanorum reliquias Valachos, qui frequentes ibidem pagos habent. Potiuntur *tamen* rerum Hungari et penes eos imperium est; eoque fit, ut Transilvani quoque Hungarorum nomine censeantur.” — 1603-ban látott napvilágot *Tubero* „Commentarius de temporibus suis” c. munkája, melyben megemlíti, hogy a románok erősen romlott latin nyelvet beszélnek.⁹⁵ Még a humanizmus szellemi áramlatához tartozik Martin *Opitz* is. Vallásilag teljesen indifferens egyéniség s református létére egy németországi katolikus fejedelemhez csatlakozott.⁹⁶ Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a fejedelem meghívására éveket töltött Erdélyben, mint a főiskola tanára, azonban környezete nem nyerte meg tetszését⁹⁷ s visszatért Németországba. Erdélyi tartózkodása alatt született meg terve, (melyet azonban nem hajtott végre), hogy „Dacia antiqua” címmel leírja Erdély római emlékeit. A humanista tudós romanitásért való lelkesedése ez:^{97a} így érthető, hogy 1623-ban írt Zalatnáról szóló hosszabb költeményében a románokról is megemlékezik. A vers címe: „Zlathna oder Getichte vom Ruhe des Gemüthes”.⁹⁸ Zalatnát nagyon szereti, mert az ott lakó népességet még Trajanus tele-

⁹³ Bonfini id. kiadás 538.

⁹⁴ Újra közli Schwandtner SS I. 847—862. De admirandie Hungariae aquis Hypomnemation. Az idézet pag. 847.

⁹⁵ Újra közli Schwandtner SS II. 107—381. Az idézet pag. 210.

⁹⁶ Világirodalmi Lexicon III. 1324—25. és nem barokk, mint Hóman—Szekfü³ IV. 367.

⁹⁷ Gruternek írja: Illius loci moresque hominum non sunt ad gustum cuiusvis. (Id. Gragger: Opitz und Siebenbürgen Ung. JB. VI. 1926. 316.)

^{97a} a Verse Copiushoz Erdélyről: Plurima Romanae perluetrant marmora gentis. (U. o. 315.)

⁹⁸ Deutsche National-Litteratur (Herausg. J. Kürschner) Band 27. S. 45—57.

pította le. Erre vonatkozó magyarázata nagyon egyszerű: egy mezőt a város közelében Trajanus réjtjének neveznek. A nép azóta átvészelte a népvándorlás viharait s nevét a kövekről semmilyen vihar nem tudja lemosni. A nyelvhasználatot természetesen szintén megemlíti: szerinte sem az olasz, sem a francia, sem a spanyol nem hasonlít annyira a latinhoz, mint a román.⁹⁹ A népszokásokban, különösen a táncok hasonlóságában is a római eredet bizonyítékát látja s megjegyzi: „Es steckt *manch edles Blut* in kleinen Bauernhütten, das noch den alten Brauch und Art der alten Sitten nit gänzlich abgelegt”¹⁰⁰

Opitz munkáját ismerte a szebeni *Tröster* János teológiai doktor is, aki 1666-ban megjelent „Das Alt- und Neue Teutsche Dacia” c. munkájában¹⁰¹ igen éles támadást intézett a magyarság ellen a szászok és a románok érdekében. A kontinuitás-gondolatot természetesen ő is átveszi s felemlíti, elsőként, a prioritás, mint jogforrás kérdését is. Ugyanis a románok „sind... der edlen Römer damahls sehr berühmte Grentz-Soldaten, so nach den Teutschen die ältesten Bewohner des Landes”,¹⁰² és a többi erdélyi nép mégsem becsüli őket sem mire. Nyelvészkedő magyarázattal bizonyítja, hogy a románok neve, a „Wallach”, maga is régiebb, mint az egész magyar nyelv.¹⁰³ Erdélyt szerinte is három nemzet lakja; ezek a magyar, a német és a román.¹⁰⁴ A magyarok semmiképpen sincsenek feljogosítva arra, hogy bár a román nyelv Cicero latinságától eltér, a románokat tatároknak és barbároknak nevezzék. Politikai tendenciája kiérződik az erdélyi szociális berendezkedés tárgyalásánál is, ahol a magyarságnak szinte pogány rabszolgatartó rendszerét és a románsággal való bánásmódját veti a szemére. E vádak *Tröster* munkájának ismert volta következtében (*Haner* bibliográfiájában 13 oldalon foglalkozik vele), erősen elterjedtek s hozzájárultak a románság politikai törekvéseinek megerősödéséhez. — *Tröster* munkája után egy évvel,

⁹⁹ I. h. 95—100. sor.

¹⁰⁰ I. h. 101—3. sor. A táncra vonatkozó sorokat később is megtaláljuk, így *Tröster*nél (i. m. 347—9) és *Griselinin*él (*Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats I—II.* Wien, 1780.) V. ö. MHHSS 35. kötet 37.

¹⁰¹ I. m. Forrásai közt *Bonfini* is szerepel. 79. lap.

¹⁰² I. m. 322—3. Szóról szóra átvette e részt egy svéd követ útleírása (*Babinger*: *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise...* Leiden, 1937. 71. lap.)

¹⁰³ I. m. 337. Könyvének egyik régi olvasója erélyes betűkkel írta ez alá a mondat alá: *Erras Domine Tröster.* (A br. Eötvös József-Collegium könyvtárának példánya.)

¹⁰⁴ I. m. 358. A további idézetek pag. 355, 86 és 322—3.

1667-ben jelent meg a medgyesi *Toppeltinus* könyve.¹⁰⁵ Tröster-hez hasonlóan ő is a rómaiak határkatonaságának tartja a románokat, nevüket azonban humanista forrásai módszerének megfelelően, Ovidius alapján vezérük Flaccus nevéből származtatja.¹⁰⁶ Bár a letelepítés tényét a keleti császároknak tulajdonítja, a telepések nagyrésze szerinte is latin volt, amint ezt nyelvük is bizonyítja. Római-latin eredetükre vall az is, hogy a gót auktorok az itáliaiakat Vallius néven nevezik. Tud arról, Rogy „etiamnum hodie nostri Valachi se vocitant Rumuni, id est Romani”.¹⁰⁷ Egyes sorai nagy hatással lehettek azokra a román papokra, kik magyarországi iskolákon tanultak s ismerték mind az ő, mind pedig elődei gondolatmenetét.¹⁰⁸ Miután állást foglal a románok római eredetével kapcsolatban, így folytatja: „hodie viles tantum Valachi, nostri servi in Transylvaniam supersunt, in vicinia autem potentes Vayvodas Lunam adorantes habent”.¹⁰⁹ A tanuló román ifjúság előtt tehát ott állott egyrészt a románság eredetének biztató leírása, másfelől a jelenlegi helyzetükre való utalás s Toppeltinus ezenfelül szinte ráirányítja figyelmüket a határontúli hatalmas orthodox fejedelmekre s ezzel együtt a cári udvarra is. Hosszasan emlékezik meg nyelvük szépségéről és az olaszsal mutatott hasonlóságáról, mondván, hogy a román nyelv a Petrarca, Dante és Boccaccio előtti olaszhoz mindenben hasonlít s az összes román (Romaine) nyelvek között a románban (Roumaine) található a legtöbb latin elem. A különbség oka az a keveredés, mely a románt a szarmata, orosz, horvát és dalmát nyelvek részéről érte.¹¹⁰ A brassói Johannes *Francisci* 1690-ben megjelent könyve szintén elfogadja a kontinuitás gondolatát,¹¹¹ hasonlóképpen *Szentiványi* is,¹¹² aki szerint a provinciát a rómaiak után közvetlenül a magyarok foglalták el.

Láttuk, hogy e renaissance-kori gondolat hogyan terjedt el Erdélyben s hogy vált a 17. század folyamán szinte politikai

¹⁰⁵ *Origines et occasus Transylvanorum* (Bartoniék: Magyar történeti forráskiadványok 1877. szám). A könyvről és irodalmi hatásáról l. Tamás i. m. 106., aki kimutatta, hogyan került át Toppeltinus és a 18. századi d’Anville közvetítésével Gibbon munkájába a kontinuitás gondolata (The history of the Decline and Fall of the Roman Empire). — A 18. század elején a vajdaságokból Franciaországba küldött követjelentések minden vita nélkül említik az elméletet (Hurm. Doc. I. [Supl. I.] 416—424.)

¹⁰⁶ I. m. 47, 51 és 107—8.

¹⁰⁷ I. m. 54.

¹⁰⁸ Az Eötvös-Collegium könyvtárának példányában a következő megjegyzés olvasható: Ex libris Samuelis Klein.

¹⁰⁹ I. m. 52.

¹¹⁰ I. m. 70—71.

¹¹¹ G. H. Haner: De scriptoribus rerum Hungaricarum saeculi XVII. 355—7.

¹¹² *Szentiványi*: Miscellanea II. 127. E munka ismeretes volt a vajdaságokban is. (Hurm. Doc. XIV². 900—911.)

programmá. Szász történetírók, a szebeni Tröster, a medgyesi Toppeltinus és a brassói Francisci voltak azok, akik a kontinuitás-gondolat magyarországi továbbélését elősegítették. A 18. század első harmadának történetírói, kiknek művei 1735-ig, Klein ismeretes nyilatkozatáig jelentek meg, szintén segítették a püspököt abban, hogy érvelését történeti adatokkal támassza alá. Közvetlenül 1735 előtt jelent meg két olyan történeti munka Magyarországon, melyek szintén a kontinuitás elméletét hangoztatták. Az egyiket *Timon* Sámuel jezsuita páter írta¹¹³ s ebben arról értesülünk, hogy a románok a rómaiak utódjainak mondják magukat, sőt ezzel más nemzetek előtt kérkednek is (*exterisque nationibus venditant*). Egy évvel *Timon* könyvének megjelenése után, 1735-ben jelent meg Pozsonyban Bél Mátyás „*Adparatus ad historiam Hungariae*” c. forráskiadványa s ennek első lapjain (1—38.) *Oláh* Miklós esztergomi érsek „*Hungaria*” c. munkája. *Oláh* Miklós e munkájában román származásúnak vallotta magát¹¹⁴ s az, hogy egy magát románnak valló ember a románság római eredetéről szól, nagy hatással lehetett Kleinre. *Oláh* ugyanis így ír a moldvaiakról: „*Sermo eorum et aliorum Valachorum fuit Romanus, ut sunt coloniae Romanorum: nostra tempestate maxime ab eo differt; praeterquam quod multa eorum vocabula, latinis sunt intelligibilia.*”

A kontinuitás gondolata az erdélyi románok körében Klein püspöknél mint politikai programra jelenik meg. Mivel célunk az volt, hogy a román nemzetiségi gondolat születését kísérjük figyelemmel, a második harcos generáció, az erdélyi triász működése már nem tárgya értekezésünknek. Csak röviden, a legfontosabb mozzanatok kiemelésével vázoljuk most az elmélet történetét a 18. század folyamán. — Jóllehet 1744-ben az erdélyi országgyűlés újra elvetette az unitus románság egyenjogúsítására vonatkozó javaslatot s a politikai irányú harc ennek következtében alább is hagyott, mégis mind Klein-nél, mind utódainál rendszeres érvvé vált a kontinuitás elmélete. Az elmélet két évvel az országgyűlés után újabb megerősítést nyert P. mesterrel, akit mint történeti forrást a magyar és román történetírás egyaránt nagy becsben tartott. Különösen a 27. caput játszik itt fontos szerepet, melyben Gyalu haláláról és népe meghódolásáról van szó.¹¹⁵ „*Tunc habitatores terrae videntes mortem domini sui, sua propria voluntate dexteram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horea et in illo loco, qui dicitur Esculeu fidem cum iuramento firmaverunt*”. P. mesternek ehhez az adatához és a „*pastores Romano-*

¹¹³ *Timon: Imago novae Hungariae. Cassoviae 1734. 150—1.*

¹¹⁴ *Id. kiadás 23—5.*

¹¹⁵ *Ed. Schwandtner SS I. 19. V. ö. Sebestyén: Ki volt Anonymus? Bp. 1898. I. 67. és Jakubovich: P. mester. Klebelsberg-émlékkönyv. 1926.*

rum” kérdéséhez járult még hozzá az, hogy a Schwandtner-féle *Scriptores*nek ugyanabban a kötetében jelent meg *Bongarsius* Erdélyből származó római-kori felirat-gyűjtésének a közlése is.¹¹⁶ A *Scriptores* harmadik kötetében viszont (megj. 1748-ban) *Lucius* munkája került kiadásra,¹¹⁷ mely hosszasan értekezik az erdélyi, vajdasági és illyriai románokról.

A kontinuitás-elmélet új állomáshoz érkezett 1754-ben. Ekkor nyitották meg, hosszas tervezgetés és céltudatos előkészítés után az unitus románság kulturális központján, Balázsfalván, a püspöki székhelyen az unitus papképző szemináriumot, melyben a kontinuitás elmélete termékeny talajra talált.¹¹⁸ Az unió további története¹¹⁹ szorosan összefonódva a kontinuitás elméletével ettől kezdve a balázsfalvi iskola szellemi irányítása mellett folyt le. Ennek az iskolának voltak neveltjei a század második felének unitus püspökei: Áron Péter, Rednik Athanasius, Maior Gergely és Bobu János, valamint az iskola későbbi tanárai, a román nemzetiségi mozgalom nagy századvégi alakjai, Şincai György és Micu-Klein Sámuel. Az iskolával kapcsolatban hozta létre Áron püspök 1760-ban a balázsfalvi román nyomdát, az erdélyi románság kulturális munkájának újabb támaszát. Nagy szerepet játszott a kontinuitás-elmélet kialakításában a határőrvidékek megszervezése, különösen pedig Buccow generális ellenszenve a magyarokkal és székelyekkel szemben. 1762-ben Buccow külön határőrvidéki pénzt akart veretni „conscriptis in militiam *Dacis* et *Siculis*” felirattal.¹²⁰ A „*Dacis*” szó bevételét azonban Stupán és Borié államtanácsosok nem tartották helyesnek, mert ezzel a románság, akiknek egyenjogúságát még az 1744-es viharos országgyűlés óta sem ismerték el, alkotmányellenesen kedvező jogi helyzetbe kerülne. Később azonban mégis elérte Buccow azt, hogy a 2. román határőrezred zászlajára a következő felirat került: „*Virtus Romana rediviva*”.¹²¹

Mielőtt a katolicizmusnak a román nemzetiségi öntudat fejlődésére gyakorolt hatását összefoglalnánk, beszélnünk kell egy, a kontinuitással kapcsolatban felmerült kérdésről: milyen viszonyban volt az orthodoxia a kontinuitás elméletével, hogyan sikerült összeegyeztetni az orthodoxok Róma-ellenes hangulatát a kontinuitás elméletében szereplő romanitás-eszmével. Végeredményben tehát: hogyan talált egymásra a nemzeti ere-

¹¹⁶ Ed. Schwandtner SS I. 877—884.

¹¹⁷ Ed. Schwandtner SS III. 1—465. az idézet pag. 454—465. E munkával lehet összefüggésbe hozni azt a Bertalanffy Pált, kit Tamás i. m. 106. (jegyzetben) említ.

¹¹⁸ Az alapítás előkészítésére és az unitusok birtokpolitikájára v. ö. EK 1738, 350—370. és 1739, 207.

¹¹⁹ Jancsó I. 736—744.

¹²⁰ SR 1762, 3366.

¹²¹ Jancsó I. 800.

dettudat síkján az egész század folyamán harciasán szembenálló két román felekezet? A kérdéssel elsőízben Hurmuzaki foglalkozott s annak alapproblémáját nagy filozófiai és történeti felkészültséggel meg is oldotta.¹²² Kifejtette, hogy a románság körében ható kontinuitás-elmélet és Róma-eszme két részre oszlik. Az egyik egy világi romanizmus, mely az egész népre, illetőleg annak bármely felekezetű vezetőjére hatott a maga theoretikus erejével, míg az egyházi romanizmus csak egy kisebb részre, az unitus papságra gyakorolt hatást. Hurmuzaki fejtegetéseinek változtatni semmi okunk nincsen, csak a világi romanizmusról mondott szavait szeretnénk kissé bővebben kifejteni. Az erdélyi orthodoxia természetesen nem maradhatott légmentesen elzárva a kontinuitás gondolatától, ez azonban, ismerve a két felekezet közötti ellentéteket, nem lehetett elegendő azok kiküszöbölésére. Ezt a munkát véleményünk szerint a vajdaságokban kialakult kontinuitás-gondolat végezte el. A következő szakaszban látni fogjuk, hogy a vajdasági és erdélyi orthodoxia között milyen erős kapcsolat állott fenn. Tudjuk, hogy sok könyvet csempészték át az orthodoxok a vajdaságokból s hogy sok pap szenteltette fel magát a hegyeken túl. A 18. század folyamán nagy számban költöznek Erdélybe a vajdasági orthodox románok. A 16. században már meglévő kontinuitás-gondolat,¹²³ az olasz humanistákon, a tãrgoviștei franciskánus kolostor olasz szerzetesein és a deãlui kolostor kalugyerein keresztül eljutott a vajdaságok krónikásaihoz, Urechehez és a két Costinhoz. Ezek lengyelországi tanulmányaik alatt, a magyar unitusokhoz hasonlóan a jezsuita iskolákban is megismerkedhettek a kontinuitás elméletével.¹²⁴ A két forrásból táplálkozó vajdasági krónikáírás és az ennek nyomán kifejlődő néphit a fennálló igen erős kulturális és politikai kapcsolatok következtében elterjedt az erdélyi orthodox román papság körében is. A kontinuitás-gondolatban való találkozást az a tény, hogy az

¹²² Hurm. Fragm. I. 221—5. Schlussbetrachtung.

¹²³ L. Tamás i. m. pag. 91—2. és 106., valamint Tagliavini „Romania” című cikke az Enciclopedia Italiana-ban (XXX. 18—19.). Nem tarthatjuk valószínűnek, hogy Klein a vajdaságokban kialakult kontinuitás-elméletet vette volna át. Ugyanis egyrészt tudjuk, hogy már Erdélybe jövelele évében Erdélyről mint Dacia-ról beszél (Nilles II. 502.), másrészt pedig az elmélet a vajdaságokban a 18. századra már népi hagyománnyá alakult át. (V. ö.: Jelentés a francia udvarnak Moldváról. Hurm. Doc. I. [Supl. I.] 422. és III. [Supl. I.] 9.; jelentés Bécsbe Olteniáról Hurm. Doc. IX¹. 62—84.; Bonbardi: Topografia magni regni Hungariae. Viennae, 1718. pag. 20. és 363.; Marsigli: Danubius Pannonico-Mysius 1726. I. 25.) Ha Klein innen vette volna át az elméletet, akkor megemlítené, hogy néphagyományról van szó. Egy 1744-ben beadott panasziratában (Hurm. Doc. VI. 572—6.) a kérdést ősrégi történeti auktorok segítségével vélte csak eldönthetőnek.

¹²⁴ Ureche lengyel kapcsolataira von. I. Minea: Istoria culturii românești I. Jași 1935. A két Costin és Cantemir magyarországi forrásaira von. I. Sulica i. m. 14.

erdélyi unitusok is fordultak olykor-olykor segítségért az orthodoxiához,¹²⁵ szintén érthetővé teszi.

A katolicizmus tehát, a már említett szoros kapcsolatban a protestantizmus elveivel, tovább fejlesztette a románság nyelvi öntudatosodását, létrehozta a román natio fogalom speciális kettős alakulását. A katolicizmus hatásának mondhatjuk a dákoromán kontinuitás gondolatának erdélyi kialakulását. A magyarság és a nyugati kereszténység mindezen hatástényezője viszont egymással szorosan egybefűződve, egymásra folytonosan hatva szoros kapcsolatban állott az orthodoxia hatástényezőivel.

*

*Az orthodoxia*¹²⁶ az előbb említett vajdasági leszármazástudaton kívül a külföldi kapcsolatok bonyolult tényezőjével gazdagította az erdélyi románság nemzetiségtudatát. Az orthodox románság azonnal az unió megindulása után^{126a} kereste a kapcsolatokat, hiszen az orthodox Kelettel (Oroszország és a Balkán) felekezeti, a szomszédos román vajdaságokkal azonkívül nyelvi egységet alkotott. Adott volt tehát az orientáció iránya faji, nyelvi és felekezeti alapon. A szülőfölddel való szorosabb „földrajzi és szellemi kötelékek nem szakadtak el”¹²⁷ s az orthodox román felekezet szíves-örömet talált meghallgatásra a déli és északi fejedelmi udvarokban.

Az az első népi tömb, mely vezetőinek elgondolása és az udvar hathatós támogatása segítségével nemzetiségi öntudatra ébredt s ebből magának már a 17. század utolsó évtizedeiben a magyarság ellen irányuló politikai jogokat követelt, a szerbség volt. Az önmagában gyenge és súlytalan szerbség befolyását és hatalmát a Csernovics Arzén ipeki patriarcha elgondolásában megszületett déli orthodox közösségnek köszönheti. E közösség határa a 17. század végéig a Száva—Duna—Kárpátok vonala volt, azonban a 18. században a határ erősen északra nyomult és Magyarországot is átszelte. Ennek egyik oka a szerbek bevándorlása volt Budapest környékére, a Duna—Tisza közére, a Szerémségbe és a temesi bánságba, a másik pedig az, hogy a protestantizmusnak az erdélyi orthodoxiára gyakorolt hatása megszűnt s ezzel egyidőben megindult az uniálási mozgalom. így a temesi bánságban és a Biharban lakó románság egy része, melyet orthodox hitében megzavart az unió, a

¹²⁵ Von. adatok: Nilles: I. 261. és 266.; Jancsó I. 690.; EK 1732, 34.; 1734, 102; 1737, 259 és 1738, 350.

¹²⁶ Az erdélyi orthodoxia 18. századi történetének összefoglaló előadását I. S. Dragomir: Istoria desrobirei religioasa a Românilor in veac. XVIII. I—II.

^{126a} Vannak adataink a 17. századból is az orthodoxiával fennálló kapcsolatokra vonatkozólag, az erdélyi orthodoxia 18. századi viszonyai azonban e kapcsolatok fontosságát nagy mértékben növelték.

¹²⁷ Hóman—Szekfü³ IV. 442.

szerbek felé hajolt,¹²⁸ ugyanekkor megindult az erdélyi orthodox románság külföldi orientálódása is. Természetesen ők is ehhez a mindjobban izmosodó orthodox közösséghez fordultak, azonban kapcsolatban voltak a szomszédos román vajdaságokkal is. Így Magyarország déli részeinek, a temesi bánságnak, Bihar és Arad vidékének, Erdélynek és a Balkán félszigetnek orthodox lakossága egy vallásilag egységes szellemi közösség politikai irányítása alá került, mely nemzeti különállását és privilegiális jogait állandóan hangoztatva igyekezett helyzetét kedvezőbbé tenni. 1690-ben az orthodox szerbek azzal a kéréssel fordultak az udvarhoz, hogy a patriarcha joghatósága terjedjen ki (*habeat liberam facultatem disponendi*) mindazon keleti görög szertartású egyházközségekre Horvátországban, Magyarországon és bárhol másutt, ahol a császár joghatósága alatt orthodoxok élnek (*ubique sub Alis Majestatis Vestrae firmae Graeci ritus existentes defacto sunt*). Azonkívül kérték, hogy a patriarchát szabadon (*omnino inter se*) választhassa a *Status Ecclesiasticus* és *Secularis*.¹²⁹ Ennek következtében a Csernovicsnak adott második diploma a patriarcha fennhatóságát nemcsak egész Görögországra, Rasciára, Bulgáriára, Dalmáciára, Boszniára, Hercegovinára és Horvátországra terjesztette ki, hanem Magyarországra és a borosjenői püspökségre is.¹³⁰ Az érseknek tehát a magyar területen lakó orthodoxok ügyeibe is volt beleszólása, majd pedig a válási unió folytán hátrányos helyzetbe került erdélyi orthodoxiát is védelmébe vehette. Az udvari hatóságok közül különösen hangsúlyozott éllel képviseli a magyarellenes tendenciát a haditanács, mely a határőrvidék két tisztjének adott instrukciójában alapelveként fektette le, hogy a magyar hatóságoknak semmilyen beleszólása nem lehet az orthodoxok és románok ügyeibe.¹³¹

Az udvar álláspontja az orthodoxiával kapcsolatban a század folyamán folytonos változásnak volt kitéve. Az orthodoxok ugyanis veszedelmesen hatalmas támogatóra akadtak az akkori egyetlen orthodox nagyhatalomban, Oroszországban, amely a török hódoltságban élő orthodoxok felszabadítását és orosz fennhatóság alatt való egyesítését tűzte ki politikája céljául s befolyását ki akarta terjeszteni az egyebütt élő orthodoxokra is. Már a századforduló idejéből is van adatunk arra, hogy Oroszország szítja az orthodoxok elégtelenségét.

¹²⁸ Bidermann II. 342.

¹²⁹ IS Fasc. I. 57.

¹³⁰ Hóman—Szekfü³ IV. 259.

¹³¹ IS Fasc. I. 166. Bleibt pro norma und zu einer Hauptfundamentalregel des ganzen Werckes vest gasteilet, dass kheinen Hungarischen Gespannschaften und Officieren einiges Jus, Jurisdiction oder gewalt noch Collectation über das Rázische Volcken (*unter welchem Nahmen auch die Wallachen verstanden*) zugestatten seye.

Lipót közvetlenül a karlovici békekötés után figyelmeztette a szultánt, hogy a románokban ne bízzék, mert azok orthodoxok s így az oroszok eszközei.¹³² Az 1716-os orosz-török háború idején a Habsburg-birodalomban számos orthodox szerbet bízott fel Nagy Péter cár arra, hogy az orthodoxia védelmében fegyvert fogjanak s ha a háború Moldvában több sikerrel járt volna, akkor ezek csatlakoztak volna az orosz csapatokhoz. A Bécsben elfogott Cantacuzen nevű megbízottnál talált iratokból kiderült, hogy a cár az orthodox rományságot is felszólította a csatlakozásra.^{132a} Nagy Péter 1725-ben halt meg s politikai végrendeletének 12. pontja, mely az orthodoxia kérdésével foglalkozik, a következőkben látja Oroszország szerepét: „S’attacher et réunir autour de soi les Grecs réunis ou schismatiques qui sont répandus, soit dans la Hongrie, soit dans la Turquie, soit dans la midi de la Pologne; se faire leur centre, leur appui et établir d’avance une prédominance universelle par une sorte de royauté ou de la *suprématie sacerdotale*. Ce seront autant d’amis, qu’on aura chez chacun de ses ennemis.”¹³³ Az udvar ezt a tevékenységet természetesen nem nézhette tétlenül s III. Károly az 1729—32-es években, látva, hogy a szláv elem befolyásának túlságos növekedése veszélyes a birodalom szempontjából, igyekezett a metropolitának azon törekvéseit háttérbe szorítani, melyek a „Gesammtstaat” veszedelmét jelentették. A szerb mozgalmakban megnyilvánuló magyarellenes hangulatot azonban a „divide et impera” elv alapján engedte tovább fejlődni. A század további éveiben azok az udvari törekvések, melyek a szerbeket az oroszoktól, a románokat a szerbektől igyekeztek elszakítani, folyton erősödtek; a régi közös elbírálás hatása azonban tovább is meglátszott: a hivatalok körülbelül 1761-ig, az államtanács megalakulásáig az illyr-szerb ügyekkel együtt kezelték az orthodox rományságra vonatkozó iratokat is.¹³⁴

A románység politikai fejlődése szempontjából az orthodoxyával való kapcsolatok nagy jelentőségűek s érdemes azokkal részletesen és adatszerűen megismerkednünk. — Mint említettük, a kölesönös érdeklődés közvetlenül az uniós törekvések kezdetekor megindult. Theodosius havasalföldi metropolita a századforduló éveiben igen erős szavakkal fakadt ki az unió ellen s a jezsuiták (papiştaşi, baraţi) működését ugyanolyan veszedelmesnek tartotta, mint a török hódítást. A rendet és az unitusokat a „vak vezet világtalant” mondással hozta kapcsos-

¹³² Jancsó I. 614. és Jorga: Geschichte des rumänischen Volkes II. 126—7.

^{132a} Bidermann II. 348. és Hurm. Doc. XVI. 403.

¹³³ Hurm. Doc. III. (Supl. I.) 15.

¹³⁴ A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv Illyrico-Serbica jelzetű fasciculusaiban értékes adatok találhatóak az erdélyi románység külföldi kapcsolataira vonatkozólag.

latba.¹³⁵ Az unitus püspököt is súlyos szidalmakkal illette.¹³⁶ Brancoveanu havasalföldi vajda a bolgárszegi (Brassó külváros) románoknak írt levelében tudomásul vette az egyházközség panaszait és megígérte nekik, hogy a bécsi udvar is tudomást fog szerezni azokról. Paget, Anglia törökországi és ausztriai követe juttatta el ezt a feliratot és Brancoveanu levelét az uralkodóhoz. A vajdát az erdélyi orthodoxiához igen szoros kapcsolatok fűzték. Erdélyben, különösen pedig Fogaras földjén, több falúnyi birtoka volt és az alsószombatfalvi egyház bibliájának bejegyzése mint „urunk”-ról emlékezik meg róla.¹³⁷ — Ellentmondásnak látszik, de igaz, hogy a török is elősegítette az orthodoxok egységes szervezkedését. A szultán ugyanis attól félt, hogy az unió a fejedelemségekben is elterjed s az esetleg uniáló románok a császárt hívják Segítségül. Az egyetlen szál, mely az orthodoxokat a portához kötötte, a katolicizmus iránt érzett gyűlölet volt. Ezért megtiltotta alattvalóinak hitük megváltoztatását.¹³⁸

A déli orthodox kapcsolatokon kívül több adatot találunk már a század első negyedében, tehát Péter cár halála előtt, az oroszországi összeköttetésekre is. A már említetteken kívül a követjelentésekből kiderül, hogy az orthodoxiát már ekkor szoros kapcsolatok fűzték nemcsak Oroszországhoz, hanem a cár személyéhez is. A francia követ nem tartotta valószínűnek, hogy a románok a császár uralma után áhítoznának; a cár uralmát óhajtják tiszta szívből, aki bálványa (l'idole) valamennyi orthodoxnak.¹³⁹ 1706-ban magyar követek a szultánt a cár hadi készülődésére figyelmeztetik, mondván, hogy az oroszokat az európai politikai helyzet alkalmas voltán kívül a vajdaság románjainak iránta érzett hajlandósága is háborúra biztatja.¹⁴⁰ Ugyanebben az évben a haditanácsnak küldött névtelen, párbeszédes formában megfogalmazott jelentés röviden a cárt is jellemzi és megjegyzi, hogy a görögök mint

¹³⁵ Meteş 3.

¹³⁶ U. o. 11. és Nilles I. 344–5.

¹³⁷ Brancoveanu és az erdélyi orthodoxia kapcsolataira I. Meteş 5—18. passim. A biblia bejegyzése: „dată de pomană de bun stăpânul nostru Io Constantin Vodă Brancoveanu.” A kapcsolatok erejét mutatja, hogy 1700 és 1740 közt 3 orthodox püspököt és több papot szenteltek fel Moldvában és 60k egyházi könyvet hoztak át Erdélybe. Ezeket világi emberek is vásárolták. (Meteş pag. 18—34. passim.)

¹³⁸ Hurm. Doc. I. (Supl. I.) 355—6. és VI. 355—6. A szultán álláspontja megokolt. 1718-ban a havasalföldi bojárok (jóllehet orthodoxok) arra kérik a császárt, hogy vonuljon be a vajdaságba. (Hurm. Doc. VI. 232—4.)

¹³⁹ Hurm. Doc. XVI. 403.: Le prince (a cár), pour ainsi dire l'idole de tous les Grecs.

¹⁴⁰ Hurm. Doc. I. (Supl. I.) 365.

szabadítójukat várják.¹⁴¹ A század későbbi éveiben a kapcsolatok erősödtek, ennek következtében elszaporodtak Erdélyben a zavargások, melyek az orthodoxok titkos szervezkedésében lelik magyarázatukat. A 18. század első negyedében tehát világosan- felrajzolható az a hatalmi háromszög, melyben a déli orthodoxia és vele kapcsolatban az erdélyi orthodox románság él. A Habsburgok és a Romanovok kezdődő imperializmusa és a már védekezésre szoruló Porta egymásra és egymás ellen ható erői közt fejlődik az orthodoxia és válik a románság valószínű tényezőiből fokozatosan politikai tényezővé.

A húszas évek elején Erdélyben és a váradi egyházmegye románjai közt zavarok törtek ki. A bihari unitusok fegyveres lázadással kényszerítették papjaikat az unió elhagyására, mikor meghallották, hogy a király az orthodox papokat is felmentette a katolikus papnak fizetendő tized alól.¹⁴² Ezt a mozgalmat szerb befolyással magyarázhatjuk. A bihari románok lelki vezetője ekkor László Pál váradi kanonok, az unió lelkes székely-jezsuita misszionáriusa volt. Ezekben az években állandóan bajlódott az egyházmegyéjében lakó románokkal az erősödő orthodox befolyás miatt.¹⁴³ Az egyik orthodox esperes 500 forint bírság terhe alatt tiltotta meg papjainak, hogy László hívására megjelenjenek. A kanonok egyetlen előnye román nyelvtudása volt; így győzte meg a községeket s így teremtett ideig-óráig tartó nyugalmat. 1725-ben a zavarok megújultak s a sebeskőrösi esperes a katolicizmus terjedésének veszedelmére hívja fel papjai figyelmét. Az ellenállás már szervezettebbnek látszik. A papokon és az általuk fizetendő egy máriáson kívül az esperes falunként két-két világi embert is magához rendelt, „mert ennek a tartománynak nagy dolga forog”. Aláírás: „íráom én Esköttei Pap János a tartomány parancsolatjából”.¹⁴⁴ László kanonok vizitációs irataiból kiderül, hogy a bihari unitusok több papját még az unió előtt szentelték fel, többeket viszont schizmatikus püspökök Aradon és Karlovicon. Születési helyük és nemzetiségük is igen változatos: találunk köztük sok rutént s van erdélyi és moldvai is. Hasonló a helyzet Váradon is. Amikor a kanonok a várad-katonavárosi egyházközséget vizitálta, az orthodox pap fellázította a városrész lakóit, a szerb és román militia nationalist. A lázadást csak katonai karhatalom csendesítette le. A laksági esperes, aki ekkor tért vissza a karlovici metropolita-választásról, a parasztságot lázította fel,

¹⁴¹ Hurm. Doc. VI. 43. : Li Greci l’aspettano e deeiderano come il loro liberatore. — 1707-ben Ephrem magyarországi orthodox püspök Moszkvába ment felszentelésre. IS. Fasc. I. B. 260.

¹⁴² Történeti tár 1901. 529.

¹⁴³ Az adatokat l. Bunyitai IV. 449—463.

¹⁴⁴ U. o. 461. Az írásbeli érintkezésre vonatk. l. Jorga: Ştudii şi documente IV. 80., ahol a borosjenői püspök a belényesi esperestől kér bizonyos iratokat, melyekre Wallis tábornokkal való tárgyalásánál lesz szüksége.

úgyhogy azok a kanonok házát rohanták meg. — A bihari románságnak az orthodoxiával fennálló kapcsolataira vonatkozólag nem csak ezekből az évekből vannak adataink. E kapcsolatok hosszú ideig fennmaradtak.¹⁴⁵ Látjuk tehát, hogy nem csak az erdélyi, hanem a magyarországi románság is fenn tartotta összeköttetéseit az orthodox közösséggel.

Erdélyben km nyugodt a helyzet. Pataki püspök, aki mint kifejtettük, az egyetemes románság gondolatát tartotta szem előtt, de az uniónak is hű fia volt, elvette és lezáratta az orthodoxok fogarasi templomát, az egyházi szereket pedig magához vette. A templomot a már említett Brancoveanu vajda építtette, ezért a sértett egyházközség a vajda özvegyéhez fordult segítségért. Az özvegy III. Károlyt kérte fel közbelépésre és finom diplomáciával jegyezte meg, hogy férje csak azért engedte meg a havasalföldi ferences zárdák építését, mert neki is megengedték a fogarasi templomépítést. E zárdáknak eddig még semmi bajuk nem történt, noha Pataki „con non poico incommodo” viselkedik az erdélyi orthodoxiával.¹⁴⁶ Ugyanebben az évben a bolgárszegi orthodox papság fordult panasszal Tisch generálishoz, aki megtiltotta nekik a vajdaságokkal való érintkezést. A tiltakozás hangja feltűnően érélyes: „A havasalföldi püspököt imáinkba foglaljuk és fogjuk foglalni, mert onnan kapjuk és fogjuk kapni a papság és az igazhitűség ajándékát és innen fogjuk várni a lelki törvények parancsolatát; félünk annak az egyházfőnek az átkától, aki minket felszentelt. A császárt is imáinkba, foglaljuk és fogjuk foglalni, mint ezelőtt is tettük”.¹⁴⁷ A bolgárszegi papok panaszának sikertelensége miatt a krónikáiról Radu Tempea brassói esperes Bécsbe ment és sikerrel járt el panaszuk ügyében.¹⁴⁸ — A román papságot tehát szoros kapcsok fűzték az orthodoxiához és a nép vakon követte papjait.¹⁴⁹

A harmincas évek, mint említettük, változást hoztak az udvarnak az orthodoxiáról vallott elveiben. Ez a változás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a karlovici metropolita (az ipeki patriarcha jogutódja) kezéből ki szándékozták venni mindazon orthodoxok ügyét, akik nem Magyarország területén éltek. A metropolita azonban nem tartotta magát a rendeletekhez, mert az Olteniában működő neoacquistica subdelegatio egyik 1736-ból származó protocollumában azt javasolta, hogy

¹⁴⁵ Az 1727 és 1754 közti kapcsolatokra vonatk. l.: Hurm. Doc. XV². 3617—1700. lapok passim.

¹⁴⁶ EK 1723, 71. és 1724, 62. Hurm. Doc. IX¹. 615. és 636. EK 1749, 92 alatt a következőket olvassuk: Bulgari Bolgárszegienses seu ad Coronam Suburbani, pro nune totaliter Valachizati.

¹⁴⁷ Metes 35—6. és Hurm. Doc. XV². 1627—8.

¹⁴⁸ Radu Tempea krónikája. Kiadás: Lupae: Cronicari și istorici Români din Transilvania. Școală Ardeleană. Vol. I. 48.

¹⁴⁹ IS Fasc. I. C. 72.

fordítsanak nagyobb gondot működésére és ne engedjék meg neki, vagy megbízottainak, hogy bármilyen Erdélyre vonatkozó püspöki tevékenységet végezzen.¹⁵⁰ A vajdaságok felé irányuló panaszjárások is olyan feltűnőekké váltak ezekben az években, hogy az erdélyi kancellária külön szám alatt foglalkozott ezzel az ügygel.¹⁵¹ Újra az orthodoxok bolgárszegi templomáról volt szó, akik a templom bezáratása miatt Ghika moldvai és Maurocordat Constantin havasalföldi vajdáktól kértek segítséget, hivatkozva „pravoslavnic” voltakra.¹⁵² A vajdák nem a császárhoz, hanem az erdélyi katonai főparancsnokhoz, Wallis tábornokhoz fordultak és kifejezték azt a reménységüket, hogy a visszaélések megszűnnek. Megokolásként felemlítették a katolikus templomok helyzetét a vajdaságokban: míg azok teljesen szabadok minden adófizetéstől és csak Rómától függenek, „neque archiepiscopus vei episcopus aliquis noster habet jus aut praetensionem in illas (ecclesias)”, addig az erdélyi orthodoxok ügyeibe az unitus püspöknek van intézkedési joga. Ugyanebben az ügyben hasonlóan érvel még 1748-ban is Ghika, a brassói tanácshoz írt levelében.¹⁵³ Biztatást kaptak a bolgárszegiek egyházi részről is. Inochentie rámnici püspök azt írta nekik, hogy mindnyájan készek vérüket ontani az igaz hitért.¹⁵⁴ A kancellária intézkedést kért ebben az ügyben; aggodalmát megértjük, hiszen a kapcsolatok minden fajtájáról van tudomásunk. Előfordult, hogy az orthodoxok feltörték lezárt templomukat és a szentségeket átmentették Havasalföldre.¹⁵⁵ A kancellária ugyanebben az iratban arról panaszskodik, hogy az orthodox román papok a tilalom ellenére is a Kárpátokon túl szenteltetik fel magukat. Ugyanekkor egyes szerb püspökök, Moszkvában szenteltették fel magukat.¹⁵⁶ A berettyói, beszercei és laksági papok viszont panaszt emeltek az aradi püspök egy papjának lazító körútja miatt.¹⁵⁷ Különösen érthető az aggodalom, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon 1735-ben az unió erőszakos terjesztése és Joanovics Sakabent karlovici metropolita gyanús működése robbantotta ki a Szegedinácz-féle lázadást. 1736-ban, ekkor először, megtörtént, hogy a kancellária Kdein egy kérését pártolóan terjesztette fel a király elé, „respectu politicae etiam rationis”. Klein Zaránd megye tervbevett, de csak 1749-ben végrehajtott felosztásával kapcsolatban azt kérte, hogy a megyének Erdélyhez kapcsolandó részére terjesszék ki az ő egyházi fennhatóságát, nem

¹⁵⁰ IS Fasc. I. C. 170.

¹⁵¹ EK 1733, 63. Innen az összeg másként nem jelzett idézetek.

¹⁵² Meteş 21—22.

¹⁵³ U. o. 40.

¹⁵⁴ Hurm. Doc. XV². 1680.

¹⁵⁵ EK 1732, 34.

¹⁵⁶ U. o. és IS Fasc. I. C. 275.

¹⁵⁷ Hurm. Doc. XV². 1670.

anyagi előny, hanem az unió terjesztése és az orthodox „fermentum” kiirtása érdekében.¹⁵⁸

A század második harmadában a kapcsolatok állandósulnak és tovább fejlődnek;¹⁵⁹ a jelentéktelenebb összeköttetéseken kívül Bessarion, Miklós és Sophronius orthodox papok neve emelkedik ki.¹⁶⁰ A negyvenes évek elején az udvarban újra tért nyert az a felfogás, mely a szerbeknek bizonyos nemzeti önállóságot ismert el. A conferentia egy jelentésében¹⁶¹ arról olvashatunk, hogy a felszabadító háború alatt a szerbek, ugyanúgy, mint Erdély, bizonyos feltételek alapján vetették magukat alá a császár uralmának s ezek a feltételek nem csak rájuk, hanem utódaikra is vonatkoznak. Ez enyhüléssel függhet össze Bessarion fellépése, akit 1744-ben küldött Erdélybe a karlovici metropolita. Nagyműveltségű fiatal orthodox pap volt s kellő diplomáciai érzékkel is rendelkezett: ugyanis az unitus bazilita szerzetesek ruhájában jött be Erdélybe.¹⁶² Célja az unitus románság orthodox hitre való visszatérítése volt. Működésének történetét Teleki és Jancsó részletesen megírták s megemlégték azt, hogy a szászvárosi szerbek és a bolgárszegi bolgárok különösen nagy örömmel fogadták. Ezt jobban megértjük és az orthodoxia kapcsolataira újabb bizonyítékot szerzünk, ha tudjuk, hogy Bessarion szerb származású volt, Boszniában született, hosszú ideig Szlavóniában élt és beszédeit tolmács segítségével szerbül mondta el.¹⁶³ Nála tűnik fel az orthodoxok később is sokat alkalmazott érvelése, mely szerint mindenki azt a hitet követheti, melyben született.¹⁶⁴ Bessarion expedíciójában erős orosz befolyást is láthatunk. A metropolita, Bessarion pártfogója azzal bízta az orthodox románságot, hogy a királynéval ekkor szövetséges orosz sereg több tábornoka a rajtuk elkövetett sérelmek orvoslására nyert ígéretet. Az is hírlett, hogy Bessariont az orosz követ küldte vissza hazájába.¹⁶⁵

A havasalföldi és orosz kapcsolatok erősödését mutatja

¹⁵⁸ EK 1736, 136. A zarándiak azonban nem voltak hajlandók az unióra s a vidéket 1751-ben az orthodox püspök fennhatósága alá helyezte az udvar. (Jancsó I. 715.)

¹⁵⁹ Összefoglaló történetüket I. Jancsó I. 703—749.; egyes orthodox panasziratokat EK 1749, 93—183—144 és 1750, 247. V. ö. Lupaş Miscellanea. Anuarul institutului de istoria națională III. Cluj, 1926. pag. 565.

¹⁶⁰ Bessarionra és Sophroniusra I. Teleki: A két kaluger. Budapesti Szemle, 1863. 17. kötet; Dragomir i. m. és Păcățian: Contribuțiuni la istoria Românilor ardeleni in sec. XVIII. Anuarul III. 161—180.

¹⁶¹ IS Fasc. I. Conv. 2.

¹⁶² Nilles II. 562.

¹⁶³ Păcățian i. c. 161—2.

¹⁶⁴ Bessarion kihallgatása EK 1745, 322.

¹⁶⁵ Teleki i. c. 66. és 59., valamint Hung. Fasc. 358. Conv. I., ahol az erdélyi rendek a románság orosz és vajdasági kapcsolatairól panaszkodnak. V. ö. EK 1749, 105 a havasalföldi orthodox kereskedők unióellenes működéséről.

Miklós balomiri esperes¹⁶⁶ és társainak működése, melyről 1749-ben szereztek tudomást a hatóságok. Jancsó előadja, hogy Miklós kényszerű távozásának oka az volt, hogy belekeveredett a Klein püspök bukása utáni zavaros egyházi ügyekbe. Klein ugyanis őt nevezte ki távozása után vikáriusává, viszont a zsinat Áron Pétert választotta püspökké. Miklós híveivel külön zsinatot tartott, majd amikor ezért Bécsbe hívták, Havasalföldén át Moszkvába szökött. Itt 1750-ben panaszt tett a cárnőnek, aki utasította bécsi követét, hogy járjon közbe a bécsi udvarnál az erdélyi orthodoxok érdekében.¹⁶⁷ A bécsi kormány kielégítette a követ óhaját és utasítást küldött Erdélybe, hogy a gubernium tegyen jelentést az orthodoxok helyzetéről. Egyúttal azonban meghagyták a guberniumnak, hogy csalják vissza Miklóst Erdélybe és fogják el. Miklós előéletével megismerkedve, jobban megértjük a kormány felháborodását és a szigorú intézkedéseket. — Jancsó csak annyit tud, hogy Miklós kapcsolatot tartott fenn az erdélyi elégedetlenekkel. A különböző jelentésekből azonban kiderül, hogy Miklós Erdélyből való menekülése (1747) és moszkvai útja (1750) között kisebbszzerű lázadást szított az erdélyi orthodoxok közt, hogy így bizonyítékot tudjon magával vinni az orosz udvarba.¹⁶⁸ Menekülése után Miklós az argeși kolostorban élt s innen szervezte a lázadást erdélyi társai segítségével. Ezek a szelistyei szék román-ságának vezető emberei voltak: Juon Kirilla és Juon Maxim szebeni lakos fiatal román studiosusok, Pana Kozma krajovai tanító. Danille Mille szelistyei bíró, Juon Oncsa fogarasi mészáros, Sztán Borcsa, a szebeni határőrök főembere, a szelistyei Bukur pap, a gurareului Juon pap és még páran a közemberek közül. A mozgalomban tehát már nemcsak a papság vett részt, a nép bizonyos rétege is vállalt benne szerepet. A lázadók bűne hármas volt: *először* az, hogy tiltott orthodox könyveket szállítottak az országba, így például 1748-ban 57 darabot ezer forint értékben s a harmincadokat is megkerülték; *másodszor* az, hogy Juon Kirilla és Juon Maxim Miklós megbízásából a cárnő biztató levelét, Ghika vajda kivándorlásra felszólító iratát és egy unió-ellenes iratot¹⁶⁹ köröztettek a fejedelemségben. Miklós még azzal is megbízta őket, hogy az iratokat minden községgel másoltassák le és az öregekkel írassák alá, „ut idem desertor (Miklós) his instructus tumultuantium causam in Moscoviam promovere et inde recomendari facere possit”. Ebben az ügyben

¹⁶⁶ Jancsó I. 712—5. helytelenül nevezi Miklóst családnevén Balomirinek. EK 1748, 131—162. balomiri esperesként, EK 1749, 90 „Archi-Diaconus Balomiriensis Nicolaus”-ként említi. Balomir falu Hunyad megyében, a hátszegi kerületben (Lipszky Repertorium II. 13.).

¹⁶⁷ Az utasítást I. IS Fasc. II. Cenv. I. 54.; fordítását a lelőhely jelölése nélkül Jancsó I. 713—4.

¹⁶⁸ Von. iratok EK 1749, 90.

¹⁶⁹ IS Fasc. Conv. I. 77.

Szelistyén titkos összejevetelt is tartottak¹⁷⁰ és az unitus papokat bántalmazták. *Harmadszor* az volt a bűnük, bog y a román-ságot kivándorlásra csábították. Tizenhatezer elégedetlen orthodox románt akartak Moldvába vezetni s ebben Ghika vajda is segítségükre volt.¹⁷¹

A kormányzat megértést tanúsított ez ügyben és szelíd eszközökkel akarta a lázongást lecsillapítani. „Nehéz ezen értetlen, a változásra pedig igen hajlandó oláh néppel bánni s tapasztallyuk, hogy akár-melly fell és alá járó Görög értetlen kalugyer commentumát hallya, örömet bé veszi...”, állapítja meg a gubernium s éppen ezért nem szabott ki túlságosan súlyos büntetést: kötelezvény aláírását javasolta az elégedetlenkedő falvakban. A szelistyei szék falvai ünnepélyesen bocsánatot is kértek. E mozgalmakkal kapcsolatban Klein püspöknek kell igazat adnunk, aki kifejtette, hogy az erdélyi és déli orthodoxia kapcsolatát sem a teológus-rendszer, sem más ellenőrzés nem szüntetheti már meg, „mert az áruló levelezést (infidelis correspondentia) ezer jezsuita sem akadályozhatja meg; ezen árulás gyanúja a hűséges (fidelis) néppel és a barátságos szomszéd államokkal szemben igazságtalan”.¹⁷² A gubernium is tisztában volt azzal, hogy a fejlődés nem állítható meg, mivel „minél inkább megtiltják, hogy e tartomány román ifjai Havasalföldén és Moldvában szenteljék magukat pappá, annál szenvedélyesebben ragaszkodnak ehhez — et quoquo modo penetrant”. Visszatérve, a népet a már ittlévő papság segítségével hajtogatják.¹⁷³

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az 1761-ben kitört Sophronius-féle mozgalomig is állandóak e kapcsolatok nyomai. 1751-ben, mikor az államkonferencia azon fáradozik, hogy a Miklós-lázadás következtében erősen érezhető orosz beavatkozást eliminálja,¹⁷⁴ a haditanács jelenti, hogy a szerb határőrök közül nyolcán Oroszországba szöktek;¹⁷⁵ tudjuk viszont, hogy az osztrák udvar szerbiai megbízottja Oroszországgal tartott fenn kapcsolatokat.¹⁷⁶ 1753 és 1756 közt a bécsi udvari hatóságokat a karlovici metropolita iurisdictionjának kérdése foglal-

¹⁷⁰ Hung. Fasc. 360, 36.

¹⁷¹ Hurm. Fragm. II. 136.; Doc. VI. 602.; Meteş 46.; IS Fasc. II. Conv. I. 77. — A hatóságok ilyen irányú aggodalma nem volt alaptalan. Egyes román vidékek kijelentették, hogy ha nem engedik meg nekik orthodox hitük szabad gyakorlását, családostól Havasalföldre költöznek. (EK 1748, 40.)

¹⁷² Pâclişanu: Corespondență din exil a episcopului Inochentie Micu-Klein 1746—1768. Bucureşti, 1924. pag. 25.

¹⁷³ EK 1749, 32 és Meteş 46.

¹⁷⁴ IS Fasc. II. Conv. I. 80—87.

¹⁷⁵ U. o. 113.

¹⁷⁶ IS Fasc. II. Conv. I. 113, 126, 146 és Nilles II. 601., ahol már 1751-ből találunk egy levelet, melyben a metropolita az unió ellen lázítja a népet s az udvar jóindulatáról biztosítja őket.

koztatta.¹⁷⁷ Szigorúan megtiltották neki, hogy a halmágyi kerületen kívül más erdélyi vidék egyházi ii gyeibe beleszóljon akár ő, akár alattasa, az aradi püspök. A szigorú rendszabályokat azzal magyarázzák, hogy a metropolita célja az erdélyi románságnak Oroszországba való kivándoroltatása, s erre a nép hajlandó is volna. Az ötvenes évek végén, 1757 és 1759 között rendkívül fontos tárgyalások folynak az államkonferencia ülésein az orthodox közösség és az erdélyi orthodoxok viszonyának ügyében. Az iratokból az udvar két nagy befolyású tagjának, Kaunitz kancellárnak és Bartenstein tanácsosnak igen jelentős állásfoglalását ismerhetjük meg.¹⁷⁸ Kaunitz és Bartenstein szerint az uralkodónak meg kell szüntetni az orosz udvar felé irányuló panaszjárásokat. Ennek következményei azonban beláthatatlanok, mert a cári udvar követelheti, hogy minden olyan orthodox, akinek erre hajlandósága van, Oroszországba költözhessen. Éppen ezért Kaunitz tárgyalásokat folytatott az orosz követtel, aki biztató választ adott s megígérte, hogy az orosz udvart lebeszéli a panaszosok támogatásáról. Hasonló szellemű utasítás ment Eszterházy pétervári követnek is (Conv. 2, 127.). Kaunitz tehát azt javasolta, hogy az orthodoxok sorsán óvatos reformokkal kell segíteni, mert az „illyr nemzet előretölt bástya a török ellen, egyúttal azonban hatalmas eszközül kínálkozik az esetleges magyarországi lázadások megszüntetésére is”. (Conv. 6, 1.) A reformnak azonban óvatosnak kell lennie, mert hatalmas tömegük és kiterjedtségük veszedelmes következményekkel járhat. A panaszok megoldására két út kínálkozott: az egyik a metropolita hatáskörének kiterjesztése Erdélyre, a másik egy erdélyi orthodox püspök kinevezése. A választ Kaunitz¹⁷⁹ és Bartenstein¹⁸⁰ egybevágoan adták meg: a metropolitát minden módon meg kell akadályozni abban, hogy jurisdictióját Erdélyre is kiterjessze s egy olyan exemptus püspököt kell kinevezni Erdélybe, aki nem azon a jogon lesz erdélyi orthodox püspök, mert az illyr nemzet privilégiumai Erdélyre is kiterjednek, s aki így nem a metropolitától, hanem az udvartól függ.

E javaslattal kapcsolatban Bartenstein továbbfejlesztette Kaunitz elgondolását az illyrek magyarelles szerepéről és *ugyanazt a szerepet szánta az erdélyi románságnak*. „Arcanum regiminis Austriaci”-nak tartotta azt a politikát, hogy a „nyugtalan lelkeket, kik különösen a kálvinisták közt nem hiányoztak, a nagyszámú románok segítségével (durch die zahlreichen Wallachen) korlátok közt tartsa abban a fejedelemségben,

¹⁷⁷ IS Fasc. III. Conv. I. (97, 105, 106) és Hurm. Doc. XV². 1826—35; VII. 4.; Fragm. I. 156—7.

¹⁷⁸ Az e kérdésre von. összes idézetek IS Fasc. III. Conv. 2., 3. és 6.

¹⁷⁹ Jancsó I. 722—4.

¹⁸⁰ IS Fasc. III. Conv. 3. és 6.

mely különösen nagy figyelmet érdemel Törökországgal és a kálvinistákkal tele Felsőmagyarországgal való szomszédsága miatt.”¹⁸¹ Kérte az uralkodót, hogy ne habozzék megerősíteni az illyr nemzeti privilégiumokat s ne tegyen különbséget románok, rutének és szerbek között.¹⁸² A metropolita hatáskörének kiterjesztését elkerülendő, javasolta Novakovics Dénes budai orthodox püspök exemptussá való kinevezését. Megjegyezte, hogy a karlovici metropolitának több reménye lehetett volna kérése teljesítésére, ha azt mint uralkodói kegyet és nem mint jogai elismerését kéri.¹⁸³ Kaunitz kancellár teljes mértékben elfogadta Bartenstein felterjesztését; szavaiból a felvilágosodás embere szól, mikor az összeütközések okát a vak és kerosztényietlen vallási túlbuzgóságban látja, melyen szép szavakkal segíteni nem lehet. — A Kaunitz—Bartenstein-féle előterjesztésnek azonban nem tett eleget az uralkodó; az illyr nemzeti privilégiumok érvényét nem terjesztette ki Erdélyre s csak 1762-ben nevezte ki Novakovicsot erdélyi orthodox exemptus püspökké. A püspök jó diplomata volt, tudott bánni a románsággal és az udvar előtt is kedvelté tudta magát tenni. Származását és hitét azonban ő sem tagadta meg s minden szigorú tilalom ellenére kapcsolatot tartott fenn a havasalföldi és szerb orthodoxiával.¹⁸⁴

Az udvar tehát két malomkő közt őrlődött: az orosz udvarral szemben követendő politika és az orthodoxok hatalmának növekedésétől való félelem befolyásolta állásfoglalását s félmegoldásokkal kísérletezve egyik bajjal sem tudott megküzdeni.¹⁸⁵ Az udvari politikusoknak előbb megismert állásfoglalásai mindazonáltal azt mutatják, hogy udvari körökben kezdik felismerni a helyzet valódi kulcsát: meglátják, hogy az erdélyi románság kérdése nem csak vallási, hanem a magyaror-

¹⁸¹ Conv. 6. 39—40. Szekfű (Hóman—Szekfű³ V. 131.) említést tesz Walte tábornok 1731. évi hasonló szellemű állásfoglalásáról, azonban hozzát teszi, hogy nem államférfi véleményéről van szó. V. ö. egy névtelen jelentést 1742-ből: Hung. Pasc. 358. 149.

¹⁸² IS Pasc. III. Conv. 6. 52—53. — Conv. 1. 163. alatt Nádasdy Ferenc magyar kancellár ez ellen a beállítás ellen a legélesebben tiltakozott s kifejtette, hogy a románság a szerbekkel ellentétben nem teljesített szolgálatot a felszabadító háborúban, ezért „dieses Volck ist auch in Zukunft unfähig denen Obligationibus privilegialibus ein genüehen zu thun, jedoch wie allezeit gemeldet habe, seynd sie in Exercitio Religionis, ahsque tarnen Derogamine et praejudicio unitorum et Catholicorum beyzulassen, und dieses ist nicht mein ein- oder eygensinnige, sondern wie mir wissend, der gesamten getreuen Hungarisehen Land-Stände ohnvergreifliche Wohlmeynung”.

¹⁸³ IS Fasc. III. Conv. 4. 50.

¹⁸⁴ Jorga: Ştudii şi documente IV. 87—90. és Meteş 50., 58—62. Hurm. Fragm. II. 180—1. és SR 1763, 1551.

¹⁸⁵ 1758-ban még arra sincs bátorsága az udvarnak, hogy megtiltsák azoknak az orosz tiszteknek a határátlépést, akik az elégedetlen határőröket Oroszországba akarták vinni. SR 1763, 99 (melléklet).

szági szerb komplexumhoz hasonlóan nemzetiségi-politikai probléma is.¹⁸⁶ Politikájukban azonban óvatosságra voltak kényszerítve s intézkedéseik nem lehettek határozottak egyik irányban sem. Egy kérdést viszont nem láttak tisztán: nem vették észre, hogy az óriási arányú bevándorlás szintén az orthodoxiával való kapcsolatokat mozdítja elő. Így magyarázható gr. Lacy erdélyi katonai parancsnok felterjesztése, aki a bevándorlókat a török elől menekülő görög hitű keresztény hittestvérekként ajánlotta az udvar kegyelmébe.¹⁸⁷

1759-ben az orthodoxok megint az orosz udvarhoz fordultak,¹⁸⁸ a közvetítő Mihailovich Demeter, az orosz hadsereg lovassági őrnagya volt, a panaszosok szószólója Avramovich János pap, aki egy évvel azelőtt Moszkvában járt. A szövetkezést Voiniku Demeter jelentette fel a hatóságoknak. Mihailovich felhívta a papokat, hogy a panaszíratot írják alá, „und wie mehr ihr euch werdét unterschreiben desto besser ist.” Megígéri nekik, hogy püspököt fognak kapni az orosz udvar révén. Értesítette őket, hogy Avramovich Béésbe ment az orthodox románok panaszainak elintézésére. Avramovich is küldött értesítést pap-kollégáinak és jelentette nekik, hogy panaszai ügyében járt a kancellárián és beszélt a metropolitával, majd az orosz követhoz ment, aki az uralkodóhoz küldte. Fel-szólította az orthodoxokat, hogy panaszaikkal Mihailovichhoz forduljanak és a bécsi orosz követnek a panaszírat kedvező elintézéséért küldjenek tíz lovat. Ugyanebben az évben Boér Bazilt és Mordzinai Dánielt tartóztatták le a hatóságok, mert a metropolitától hozott lázító iratokat a nép között terjesztették.¹⁸⁹

Az udvar fennebb vázolt határozatlansága és óvatossága adott alkalmat 1761-ben *Sophronius* pap veszedelmes lázadására. Sophronius, Bessarion és Miklós mellett az erdélyi orthodoxia harmadik jelentős alakja volt;¹⁹⁰ mozgalmának lefolyá-

¹⁸⁶ Borié tiltakozik az ellen, hogy Erdélyben is olyan helyzet álljon elő, mint Magyarországon, ahol az illyr deputatio állam az államban és szembehelyezkedik a magyar kormánysszékekkel (SR 1768, 880). Kifejti, hogy az erdélyi orthodoxia semmilyen privilégium birtokában nincsen s csak toleráltaknak lehet őket nevezni (SR 1767, 3047). Nem csak a metropolita, hanem a deputatio erdélyi ügyekbe való beavatkozás ellen is tiltakozik (SR 1767, 2294). Stupan viszont kifogásolja, hogy a temeei bánóságban az orthodox papokat a metropolita írja össze s ezi inkább *állami* hatóság kezére bízna (SR 1765, 776.).

¹⁸⁷ Moldavo-Wallachica Fasc. 23. Heft. 2. 90—93.

¹⁸⁸ Az iratokat I. IS Fasc. III. Conv. 6. Bartenstein még angol beavatkozástól is fél. Az 1760. évben 51 határőr szökött Oroszországba, köztük magyar nevtiek is: Szabó, Kiss, Kulcsár, Betyár. (Conv. 5.)

¹⁸⁹ SR 1761, 891 (melléklet). Az orthodoxok panaszíratait I. SR 1761, 775 és IS Fasc. III. Conv. 3. (113—7) és Conv. 6. (84—7); SR 1768, 2163 és 1772, 439.

¹⁹⁰ Mozgalmának történetét I. Jancsó I. 726—734. és Teleki i. c. Az államtanács SR 1761, 891. szám alatt foglalkozott a mozgalommal.

sáról, hatásáról Jancsónál bővebben beszélnünk nem érdemes, csak pár adattal bővítjük mozgalmával kapcsolatban az orthodoxok kapcsolataira vonatkozó ismereteinket. A legfontosabb ebből a szempontból az a tény, hogy Sophronius segítőtársai a vajdasági és oroszországi kolostorokban nevelkedtek s Moszkvában is jártak.¹⁹¹ Sophronius is felhasználta a régebbi mozgalmak eszközét és hirdette a nép előtt, hogy Mária Terézia megengedte az orthodox hit szabad gyakorlását.¹⁹² Buccow tábornok a karlovici metropolita bűnéül rótt fel az egész mozgalmat; ez érthető, mert a metropolita és az aradi püspök ebben az évben is sok erdélyi pap jelöltet szentelt fel a szigorú tilalom ellenére is.¹⁹³

Sophronius mozgalma után is sokat hallunk az orosz beavatkozásról és az Oroszország felé irányuló emigrációról.¹⁹⁴ Érdekes ezzel kapcsolatban megfigyelnünk a helytartótanács véleményét, mely már tisztán látja, hogy az orthodoxok a valási kapcsolatokon túlmenően politikai összeköttetésben vannak Oroszországgal (ex ipso Religionis vinculo arctiorem eum iisdem nexum fovent). Hasonló jellegű a hatóságok állásfoglalása az 1762-ben felállított határőrség esetében is. A tervező Buccow tábornok előterjesztésére resolúcióba ment át, hogy elsősorban unitusokat kell besorozni, mert az orthodoxok kapcsolatban állanak a határöntúli románsággal és az oroszokkal.¹⁹⁵ Az intézkedések azonban nem sokat használtak; hamarosan arról hallunk, hogy újra nagy emigráció indult Oroszország felé, melyben már nemcsak románok, hanem magyarok is résztvettek.¹⁹⁶ A hivatalos orosz propaganda szinte nyíltan folyt Erdélyben s a hatóságok tehetetlenül álltak vele szemben. Orosz tiszteket találnak az egész ország területén;¹⁹⁷ a francia udvarhoz jelentés érkezett, mely szerint egy erdélyi katonatiszt orosz megbízásból Új-Szerbia néven egy a töröktől független orthodox államot akart alakítani az orosz udvar fennhatósága alatt.¹⁹⁸ Katalin cárnő szinte provokálta a hatóságokat azzal, hogy orthodox templomoknak felszerelést és egyházi könyveket küldött ajándékba s a bécsi kormány, noha tudta, hogy a cárnő célja az emigráció növelése, csak egyszerű

¹⁹¹ Meteş 40—50. és Jorga: Ştudii şi documente IV. 93—4.

¹⁹² Jorga: Ştudii şi documente IV. 86—7.

¹⁹³ SR 1761, 891—1583—1789. 1740 és 1780 közt 111 odaát felszentelt papról tudunk (Meteş 50.) V. ö. Halmágyi naplója (MHHSS 38. kötet 167. és 383.) és SR 1769, 4592. Halmágyi naplójában (24—5) arról tud, hogy román nyelvű körlevélben hívták fel a népet a fegyverkezésre.

¹⁹⁴ IS Fasc. IV. Conv. 1. 127—8. és SR 1761, 2295. V. ö. Regnum-évk. 1936. 341. lap. Ember Győző cikke.

¹⁹⁵ SR 1761, 2575; 1764, 3125 és 1770, 1013.

¹⁹⁶ Halmágyi naplója (MHHSS 38. kötet) 60, 127, 257, 272, 276. lapok.

¹⁹⁷ SR 1763, 999.

¹⁹⁸ Hurm. Doc. III. (Supl. I.) 21.

határrendőri intézkedéseket tett.¹⁹⁹ Negyedfél évtizeddel Nagy Péter cár végrendelete után, 1769-ben újra kibocsátottak Moszkvában egy biztatást az orthodoxia felé „az illyr nemzet valamennyi népének”, melyben II. Katalin cárnő figyelmeztette őket szláv eredetükre, szláv nevükre (con giustizia sono stati denominati Esclavoni, che significa glorioși) és az orosz-ság segítségéről biztosította őket.²⁰⁰

Az orthodox népközösség és a mögötte álló orosz nagyhatalom fellépése korszakunk végén már teljesen nyílt, eszközeiben nem válogató; ezzel együtt az erdélyi orthodox román-ság kérdése is áttolódott a politikai síkra.²⁰¹ Az államtanácsosi votumokban is mind gyakrabban szerepel a vallási kérdésnek „auch in linea politica” való tárgyalása. A módszerek fejlődtek, az okozati háttér elmélyült s az ösztönző fogalmak mindjobban tisztázódtak. Az orthodoxia keretébe tartozó egyes néprészek nemzetiségi öntudata már kifejezést nyert. Az előbb említett II. Katalin-féle kiáltvány már az illyr nemzet valamennyi *népének* szólt s a hetvenes években Bécsben egy társaság alakult „frati de cruce” néven, mely a románság megmentését tűzte ki céljául.²⁰² Az illyr nemzeti kongresszus, melyen a román papság is résztvett, 1770-ben kiadott és legfelsőbb helyen is megerősített szabályzatának az illyr clerus és natio függetlenségéről szóló fejezete az állampolgár kötelességeiről szól s az állam iránti kötelességek felsorolása után a következőket mondja: „Minden jó polgár tudatában kell hogy legyen a papi és világi rendű nemzet fogalmának”.²⁰³ Korszakunk végére érték el az erdélyi románok az orthodoxiával való kapcsolataik első reális eredményét. 1771-ben nyilvános istentiszteleti jogot kaptak, majd 1783-ban, hosszas előkészítés, valamint Novakovics és Chirillovics exemptus püspökök halála után az erdélyi orthodox román-ság önálló püspököt kapott Nikitics Gedeon sistarováci arcbimandrita személyében. Az erdélyi orthodoxia ezzel elérte célját, az önálló egyházi szervezetet.

A korszak orthodoxiájának szellemi beállítottságát és

¹⁹⁹ SR 1766, 1065 és 1768, 967. 1769-ben egy bihari román pap az oroszok bejövetelével fenyegetődött s ezzel felségsértés bűnébe esett. (SR 1769, 3390.)

²⁰⁰ Hurm. Doc. VII. 64. Egy újabb kiáltvány 1788-ban jelent meg. (Hurm. Doc. XIX¹. 392.)

²⁰¹ Az 1771-ből származó jelentések cáfolják azt a vádat, mely szerint a cárnőt imperialista törekvések vezették volna. Az erélyes diplomáciai cáfolat mindig azt mutatja, hogy bizonyos szempontból igaz a vád. Ez esetben a következők is ezt bizonyították. (Hurm. Doc. I. [Supl. I.] 859—860.) — Ez évek orosz kapcsolataira von. SR 1770, 1013—1250—1284. é. Jorga: Acte și fragmente II. 43. A vajdaságiakra SR 1771, 4097; 1772, 586 és Metes 54. és 61.

²⁰² Lupaș: Revoluția lui Horia. Anuarul II. 77.

²⁰³ IS Fasc. IV. Conv. II. 5.: „...einem guten Bürger... von der Nation Geistl. und Weltl. Standes ohnehin bewusst eeyn muss.”

egész történetét a legjellemzőbben fejezi ki s szinte összefoglalóan tárja elénk az a verses krónikának nevezett siralomének, mely a Hunyad megyében. Hátszegtől északra fekvő szilvási kolostor történetét mondja el.²⁰⁴ A krónikát a 18. század második felében, 1762 után írta a szilvási orthodox pap. Részletesen beszámol a kolostor történetéről; beszámolójának két részlete különösebb érdeklődésünkre tarthat számot. Megemlékezik a kolostor támogatóiról, köztük a „nagyon híres Vitéz Mihály vajdáról”, akinek támogatásával kőből építették újra a kolostort s megjegyzi, hogy az ő esetében mutatkozott meg a valódi igazhitűség (pravoslavie adevărată) „întru aceste trei țări și o credința dreaptă întru sfânta Troiță”.²⁰⁵ A vallási és politikai egység gondolatának jellemző szövevényét láthatjuk a krónikás pap e szép soraiban. A másik szakaszban a szerző az erdélyi orthodoxia külföldi kapcsolatait sorolja fel:

Am așteptat ajutor dela răsărit,
Elisaveta, fiind departe n’au venit
 Aveam nădejde de *păzitori despre apus*,
Să-mi vie despre Dunărea din sus.
 Si așteptam cu multă bucurie.
 Dela Buda pe *vlădica Dionisie* să vie;
 Au venit, dar nu să-mi folosească
 Ci numai arzând eu in foc să se încălzească.²⁰⁶

E sorokban előttünk áll az erdélyi orthodoxia valamennyi kapcsolatának képe; látjuk milyen lelkesedéssel fordultak az orthodox románok az orosz udvarhoz, Bécshez és a vajdaságokhoz, valamint a hazai orthodoxia irányába. Akkor úgy látták, hogy nem sok reális hasznot jelentenek számukra e kapcsolatok. Ma azonban másként ítéljük meg a helyzetet. — Adataink talán hosszadalmas és érdektelen olvasmányt nyújtottak, velük azonban életszerűen tudtuk megvilágítani, hogy mit kapott az erdélyi román nemzetiségi gondolat az orthodoxiával fennálló kapcsolatai révén. Az összetartozás gondolatának alapjai, mint ezt a protestantizmus és a katolicizmus hatásának vizsgálatánál is leszögeztük, vallásiak voltak s csak a vezetőrétegben, éltek, azonban a század végefelő a hatás *politikai téren* érvényesült, mégpedig *szélesebb néprétegek* tudatában — három

²⁰⁴ Kiadta Lupaș: *Cronicări si istorici Români din Transilvania* Vol. I. 58—78. Plângerea Sfintei Mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului din Prislop. *Cronică rimată*. — Részletes ismertetésére itt nem térhetünk ki.

²⁰⁵ Id. kiadás pag. 61.: „e három ország, egy igaz hit és a Szentháromság között.”

²⁰⁶ Id. kiadás pag. 77.: „Vártam a segítséget Keletről, Erzsébetet, de távol volt s így nem jött; reménykedtem a nyugati békéltetőben a Duna felső folyása vidékéről s vártam nagy örömmel, hogy Dénes püspök jöjjön Budáról; jött is, de nem sok hasznom volt belőle, hiszen csak hevülök tovább a tűzben égve.”

irányban. A szerb orthodoxiával való kapcsolat a politikai módszert fejlesztette, mert összekötetésbe hozta a románságot egy ősi jogokat hangoztató és privilégiumaira hivatkozó népcsoporttal. Az orosz orthodoxiával való kapcsolatának köszönheti az erdélyi orthodox románság a védetteég tudatának hatalmas erőt jelentő dinamikáját s végül a vajdasági román orthodoxiával való kapcsolat az eddigieknél még szorosabbra fűzte a Kárpátok két oldalán élő románság közti ősi láncokat. E kapcsolat tette lehetővé az erdélyi románságnak, hogy kultúráját és a körében kialakult nemzetiségi tudatot a 19. században a vajdaságokkal is megismertesse.

*

Láttuk a hatásoknak azt a bonyodalmas szövevényét, mellyel a magyar protestantizmus és katholicizmus és a balkáni orthodoxia az erdélyi románság nemzetiségi öntudatának kialakulásához hozzájárult. Nyelvbeli és irodalmi öntudat, natio-voltuk, számbeli erejük és származásuk tudata és bizalmuk a külföldi kapcsolatokban az erdélyi románságot kibontakozott nemzetiségként állítják elének. Természetesen a helyzet *pillanatonnyilag* nem jelentett veszedelmet Erdély és a magyarság számára, azt azonban nem mondhatjuk, hogy a román nemzetiségi gondolat ekkor „földalatti életet élt”.²⁰⁷ A századvégén már teljes nyíltsággal állanak előttünk s állottak az akkori állam valamennyi tényezője előtt a románság céljai, kivéve a magyar rendiséget. E fejezet tanulsága szerint e célok nem nélkülözték a pszichológiai megalapozottságot s nem voltak a pillanat szülöttei, hanem biztos alapokkal rendelkezve alkották biztos alapját a románság 19. és 20. századi törekvéseinek.

²⁰⁷ Hóman—Szekfü³ V. 111.

II.

A ROMÁN KÉRDÉS MEGÍTÉLÉSE A 18. SZÁZADBAN.

Az előzőekben vázolt fejlődés folyamán az unitus és orthodox románság vezetőiben, sőt az alsóbb néposztályok egyes tagjaiban lassanként tudatosult az alakuló román nemzetiségi gondolat. A protestantizmusból, katolicizmusból és orthodoxyából eredő hatástényezők létrehozták a románságban a fennálló politikai és társadalmi renddel szemben érvényesülést kereső igényeket. Ez igények a fennálló rend képviselőit állásfoglalásra kényszerítették: ez az állásfoglalás a visszautasítás volt. A helyzet ellentétet rejtett magában s ezek az ellentétek megalapozták a 19. és 20. század elkecseregett nemzetiségi küzdelmeinek gondolattartalmát. E szempontból foglalkoznunk kell a románság 18. századi igényeivel s a magyarságnak és az udvarnak e követelésekkel szemben elfoglalt álláspontjával.

*

A *románság* álláspontját, mint már említettük, a román vezetőség, különösen pedig Klein püspök működéséből ismerhetjük meg a legjobban. Nála találkozunk először a dákoromán kontinuitás politikai jelentőségű gondolatával. Természetesen nem maradt meg az elmélet egyszerű tudomásulvételénél, hanem a románságnak ősi történeti jögrőn alapuló befolyást akart segítségével biztosítani Erdély kormányzásában. Külön kell foglalkoznunk Klein ezirányú működésével, mert ő az első, aki rendszerbe foglalta az alakuló román nemzetiség növekvő igényeit e mert követeléseit és alapelveit évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül éreztették hatásukat.

Joan Inochentiu Micu-Klein báró jómódú román parasztgazda fia volt.¹ 1696 táján született Szádon. Eredeti neve Micu, mivel azonban kérvényeit Klein néven adta be s a király e néven bárósította, nevének németes formája vált ismertté. Fiatalkora óta² a jezsuita rend iskoláiban tanult. Tanulmányait

¹ Jorga: i. m. II. 215.

² Életére von. I. Jancsó I. 674—700. és Bunea i. m.

Nagyszebenben kezdte meg, majd a kolozsvári gimnáziumban folytatta. A jezsuiták a kiváló képességű fiúban az unió jövőjének harcosát fedezték fel s elküldték a legmagasabb színvonalú magyarországi theologiai főiskolára, a nagyszombatira. Harmadéves theologus volt, mikor a király az unitus egyház vezetésével ideiglenesen megbízott Fitter páter javaslatára őt, a felterjesztettek közül az egyetlen román³ nevezte ki fogarasi püspökké. Mivel azonban Klein a kánon jogilag megkívánt egyházi rendekkel és a megfelelő előképzettséggel nem rendelkezett, két évet a munkácsi bazilita kolostorban kellett töltenie s csak 1730-ban szentelték püspökké. Ismeretlen okok miatt csak 1732-ben kezdte meg működését a fogarasi püspöki székben, jóllehet már 1729 óta több ízben kérvényezett az unita natio érdekében. Vérségi kapcsolatokon kívül erős lelki szálak fűzték a román-sághoz s már működése kezdetén tudatában volt hivatásának. Említettük, hogy Erdélyről már 1729-ben mint Daciáról beszél;⁴ e tény a románság eredetmondájának ideológiájára mutat. E szoros kapcsolatot bizonyítja az is, hogy családját a Basarabáktól származtatta s rokonságot tételezett fel családjával és a Cantacuzenok között is. E családi származás-legenda történeti szempontból nem állja meg a helyét, egyebektől eltekintve azért sem, mert a román történelem nem ismeri Jon Mogila Basarabát, Moldva egyik 14. századi vajdáját, a család állítólagos őseit és fiát Constantin Micul Basarabát, a család névadóját.⁵ A leszármazás történeti adatokkal nem bizonyítható, azonban élesen rávilágít Klein erős román öntudatára s arra a népi kapcsolatra, melynek fennállását érezte az erdélyi és vajdasági románok között.

Öntudatos románsága és az a magas szellemi képzettség, melyben a katolikus egyház révén részesült, megmagyarázzák, miért volt Klein püspök szinte az egyetlen ember a 18. századi Erdélyben, aki meglátta a román kérdés jövőjét és tisztában volt annak mérhetetlen jelentőségével. A szülői házból, ahol a leszármazás-legenda eredetét keresnünk kell, öntudatos románságot hozott magával az ifjú Klein, majd az unió neveltjeként megismerkedett a magyarországi és külföldi történetírásnak a románságról vallott felfogásával és a Habsburg-birodalom egyetemesebb jelentőségű problémáival. Ilyen alapokon állva kereste azt az utat, melyen népe sorsát a legbiztosabban megindíthatná s ezt az unióban találta meg, mely, papíronon legalább, bizonyos jogokat adott a románság egy részének. Kereste egyúttal azt a „modus vivendi”-t is, melynek segítségével az erdélyi románság elfoglalhatta volna helyét az akkori erdélyi társadalomban. Célja nem a revolúció, hanem a békés és csen-

³ Jorga: Istoria bisericii românești II. 122.

⁴ I. fejt. 123. jegy.

⁵ EK 1735, 93, ahol Klein testvére nemesítését kéri ée betereszti családfájukat.

des evolúció. Bízott abban, hogy népét a fejlődés békés, kulturális eszközeivel lehet az unió hívévé tenni s elítélte az unió terjesztése érdekében javasolt erőszakos eszközöket. Kifejtette, hogy a románságnak az unió segítségével a nyugati kultúrához való vezetése csak „lente, sensim sine sensu” történhetik⁶ s hogy az így kiművelt népnek a hivatalos államéletbe való befogadása nem fogja a fennálló államrend bukását jelenteni. Meggyőződése volt, hogy a román unitusok egyenjogúsítása Erdélynek, a katholicizmusnak és a románságnak egyaránt hasznára fog válni.⁷ Evolúcionisztikus felfogásának megfelelően látta, hogy a románság, mint jobbágysorban élő nép nem érett még meg a politikai jogokra. Ezért a vezető réteg számára kérte a jogok biztosítását. Bárósításért is azért folyamodott, hogy ez a méltóság a nép előtt emelje a püspök tekintélyét, akinek kötelessége hogy a hibákra hajlamos román nép közt a rendet fenntartsa.⁸ Tudta, hogy a nép elkövet hibákat, azonban ezeket elkerülhetőnek tartotta, ha élén mérsékelt, megértő, de jogokkal rendelkező vezetőség áll.⁹

Klein püspök egész működésének és életének a célja az volt, hogy az egyesült románságot „de facto” is abba a helyzetbe hozza, mely számára „de iure” az egyesülési diplomában megígértetett. Tudjuk, hogy a diploma szerint mindazok a románok, kik a négy unionális pontot elfogadták és a katolikus egyházhoz csatlakoztak, a többi bevett vallásfelekezethez hasonló elbírálásban részesülnek. A rendek és az udvar a diplomának e pontját úgy értelmezték, hogy az egyesült románságot a katolikus egyház tagjaihoz számítják hozzá (adnumerantur) s mint a katolikus egyház tagjai kapják meg az egyenjogúságot. Klein és az egyesült papság törekvése pedig arra irányult, hogy az egyesült románság mint negyedik nemzet és ötödik felekezet lépjen be az erdélyi alkotmányos életbe. Céljuk tehát az önállóan egyenjogú román egyesült natio és religio volt. A püspök politikai szempontból a három nemzet és a négy vallás uniója ellen folytatott küzdelmet. Az 1744. évi erdélyi országgyűlésen elfogadott regnicoláris articulusok VII. cikkelye azonban nem ismerte el az egyesült románságnak e jogát s így küzdelme, szigorúan vett jogi szempontból sikertelenül végződött, azonban nem múlt el hatás nélkül.

⁶ EK 1734, 102.

⁷ EK 1737, 250 Klein a deputata oomiseionak: „...aequissimas meas preces cum communi bono, patriae et religionis incremento conjunctissimas gratiose considerare et pro nationis meae consolatione et conservatione a longis teinporibus desiderata id etatuere... dignetur.”

⁸ EK 1729, 100 „...humillime mente... perpendo, quod talis Baronatus Dignitatem Episcopalem novo elegantique Splendore illustret, quod solidam apud populum existimationem, personae praesulis tribuat... Balachicam Gentem erroribus facile obnoxiam ad pulchrum ordinem eervandum disponat.

⁹ EK 1732, 34.

Jóllehet Klein az egyesült románság érdekében adta be felterjesztéseit, gondolatmenetének egyes pontjaiban adva volt a lehetőség arra, hogy érvei utóbb az egyetemes románság követeléseibe kerüljenek át. Ez az állítás látszólag nem érvényes a diplomára való hivatkozás esetében, hiszen a diploma csak az egyesült románságra vonatkozott. Azonban tudjuk, hogy a felekezeti unió indította meg a román natio-tudat fejlődését mindkét felekezet körében s az eredetileg szereplő natio unita helyét a kérvényekben a század második felére mindinkább olyan formulák váltják fel, melyekben valamely módon szerepel a Valachica jelző is. A románság számára való hivatkozás esetében Klein a hivatalos udvari álláspontot fogadta el, mely szerint a románság túlnyomó többsége egyesült s az orthodoxok kisebbséget alkotnak. E statisztikai helyzetkép természetesen már akkor sem volt helyes, mert nagyszámban szerepeltek benne a csak névlegesen egyesült, de lélekben az orthodoxiához húzó románok, kik később újra orthodoxokká váltak. Klein azonban a hivatalos kimutatások alapján a románság nagy többségére hivatkozhatott.¹⁰ E többségben szereplő orthodoxok nagy számával magyarázhatjuk, hogy Klein érvelését később az orthodoxie is magáévá tette. A kontinuitás-gondolat történetével kapcsolatban viszont kifejtettük, hogy éppen ez az elmélet volt az, mely a két felekezethez tartozó románság egymásratalálását talán a legnagyobb mértékben segítette elő.

Klein püspök három oldalról támasztotta alá kéréseit. Hivatkozott azokra a királyi diplomákra,¹¹ melyek az egyesült románság jogi helyzetét biztosították, hivatkozott a románság számarányára¹² és hivatkozott a dákoromán kontinuitás elméletére.¹³ Érvei közül az első megfelelt a 18. századi erdélyi rendi szemléletnek, a másik kettő azonban tümelmelkedve a rendi szemléletmódon, szinte „modern” kisebbségpolitikai felfogást tükrözött. A rendek a két utóbbi érvet nem is tartották veszedelmesnek és az erdélyi állam rendje ellen irányulónak. Mint azt a fejezet további folyamán látni fogjuk, egyedül a diplomára való hivatkozásban láttak veszélyt a rendi állam szempontjából. A dákoromán kontinuitás gondolatának politikai alkalmazása nem keltett nagyobb feltűnést s csak akkor tiltakoztak ellene, mikor a püspök Szent István törvényeire hivatko-

¹⁰ Hurm. Doc. VI. 567—9. Kérvényében az 500000 (!) családot ezámláló románság nevében szól. V. ö. Bidermann II. 347. Jelentés 1755-ből: Transilvania fere ex integro Valachica est; iidem Valachi cum Ruthenis Hungariae partem bonam incolunt. Utraque Natio majori ex parte jam unita est i. e. vere Austriaca.

¹¹ Klein folyamodványai közül a kiadottakat I. Hurm. Doc. VI. és XV²., Nilles II. A ki nem adottak az EK iratai között.

¹² EK 1735, 59. A románság „singulis in Transilvania receptis nationibus major et totius Transilvaniae membrum maximum”. Nilles II. 519. Non modo antiquissima, verum etiam numerosissima (natio).

¹³ V. ö. az I. fej. von. részét.

zott. A románság számarányával való érvelését, mely pedig Klein valamennyi érve közül a legújszerűbb volt, azzal hártották el, hogy a románság nem bevett natio, nagyrésze nem is telepedett meg s a fejedelemség területén szétszórva él. A rendek állásfoglalásáról szóló szakaszban ki fogjuk fejteni,¹⁴ hogy Klein a szászoknak a románsággal szemben tanúsított bánás^j módjában már nem csak a rendi szemléletet látja, hanem faji gyűlöletet is.

Klein valamennyi kérvénye ezt az egyenjogúsítást kéri az udvartól és az erdélyi kormányzésekétől s így mindegyiket ismertetnünk nem szükséges. Kérésének alapvető részét minden kérvényben magyarázattal és megokolással látta el s felterjesztette azokat az újabb sérelmeket, melyek az egyesült románságot a legutóbbi kérvény betérjesztése óta érték. A pontok majdnem mindig ugyanazok vagy rendszeresen váltakoznak. Leginkább a következő panaszokkal találkozunk: 1. az egyházi és politikai egyenjogúságot nem kapták meg, 2. templomaiknak nincs asylumjoga, 3. papjaik számának meghatározásába világiak is beleszólnak, 4. papjaikat a portio canonicától és 5. a tizedtől megfosztják, 6. a papjaiknak nincs elég jövedelme s így nem tudják teljesíteni kötelességeiket. Klein valamennyi panaszhoz minden kérvényében hosszas jogi magyarázatot fűzött s a már említett három érvet használta fel bizonyításában. Legfontosabb problémának azonban minden esetben az egyenjogúsítást tartotta s ez egyenjogúsítás minden téren való keresztülvitelével óhajtotta orvosolni az egyesült románság valamennyi panaszát. A panasziratokban említett sérelmek legnagyobb része abból származott, hogy a rendi hatóságok nem ismerték el azokat a jogokat, melyeket az uniós diplomák az egyesült papság számára biztosítottak. Így sok a panasz a miatt, hogy a papságtól az adót ugyanúgy behajtják, mint az unió előtt, tizedet fizettetnek velük s így ezek jövedelem híján kénytelenek testi munkával biztosítani megélhetésüket.

Noha az egyesült papság a megígért kedvezményeket nem kapta meg, mégis sokakat csábított jogilag kedvező helyzetük, így az unitus papok száma az adófizető alanyok számának hátrányára erősen felszaporodott. A rendek ez ellen kétféleképpen védekeztek. Elrendelték, hogy nagyobb falvakban két, kisebb falvakban egy pap lássa el a templomi szolgálatot. Ez ellen Klein és a papság azzal érvelt,¹⁵ hogy a templomi szolgálat

¹⁴ V. ö. II. fejt. von. részét és EK 1740, 246, ahol Klein a szászok eljárását „oder ex odio Religionis oder odio Nationis” magyarázza, valamint Hurm. Doc. VI. 567—9., ahol a rendek álláspontját többször és kifejezetten „odium Nationis”-nak magyarázza. E natio-kifejezés formailag egyezik a rendek natiofogalmával, azonban ismerte Kleinnek a rendi felfogástól való távolállását, ennek nem-rendi értelmezést kell tulajdonítanunk.

¹⁵ EK 1734, 102 és 1737, 36.

előírás szerinti elvégzéséhez ez a személyzet nem elegendő. Más felekezeteknek falvanként négy olyan funkcionáriusa van, ki a jobbágyszolgáltatások alól mentes. A papság ilyenirányú panaszíratában Klein püspök gyilkosan gúnyos érveléseinek hatását érezhetjük. Okát kérdik a rendek eljárásának, melynek magyarázata szerintük az, hogy a rendek gazdagok, ők pedig szegények s ha ez a helyzet megváltoznék, akkor a papok nem parasztoznak, hanem uraknak látszanának.¹⁶ Ezenkívül a rendek megakadályozták az unitus papok gyermekeinek az iskola látogatást, hogy ezzel a jövőben csökkentsék a papság számát. A püspök ezzel szemben kifejtette, hogy a földesuraknak pénzügyi érdekeik védelmében sincs joguk arra, hogy az unitus papság, tehát egy jogilag a jobbágyságból kiemelt rétegnek kulturális igényei kielégítését megakadályozzák.

Klein az egyenjogúsítást a köz- és magánélet minden téren keresztül akarta vinni. Egyik legfeltűnőbb kérése a hadseregére vonatkozik. Bejelentette, hogy ha a románság egyenjogúsítását az udvar elismeri, akkor a románság saját költségén 5000 katona fenntartását fogja fizetni.¹⁷ A guberniumban szintén képviseltetni akarta az egyesült románságot, mert ez a dicasterium tárgyalta elsőfokon a románokra vonatkozó ügyeket. Ez a képviselő a püspök szerint az egyesült román papság és nép nagy vigasztalására szolgálna, mert senki sincs, aki a guberniumban ügyeket képviselné.¹⁸ Alátámasztotta érvelését azzal is, hogy a többi natio sem mindig a legkiválóbb tagjait küldi a guberniumba, tehát a románságot sem lehet műveletlenségének ürügye alatt elütni a részvételtől. Hiszen a románság vezetői csak vagyonban különböznek a többiekétől, nem pedig képességekben. Kívánta ezenkívül, hogy a rendek közé is vegyék be az unitusok képviselőit s a mindenkori fogarasi püspöknek és két unitusnak szavazati és részvételi joga legyen az országgyűlésen és más állami jellegű tanácskozásokon.¹⁹ Ennek alapján részvételi jogot követelt ezek számára a katolikus státusnak jogszerint magángyűlésnek számító összejövetelein, hogy övéik ügyét képviselni tudják.²⁰ Kívánta, hogy oly bírói fórumokban, melyek előtt unitus papok és földesuraik tizedperei folynak, ne csak a földesúr legyen jelen és ítéljen, mivel „agit nemo contra se”, hanem a románság képviselője is. Ha esetleg erre a megbízásra megfelelő embert a románok közt nem

¹⁶ „non plebi ut ajunt, sed ipsis dominis esse videamur”. V. ö. Appr. Const. Pars III. Tit. 5. Art. 2.

¹⁷ Bunea i. m. 64.

¹⁸ U. o. 37—38. „natio mea ex gubernio excluditur” és EK 1734, 102 és 1736, 121: „quia nullus ex gremio unitae gentis illis intererat, qui illos protexisset.”

¹⁹ EK 1732, 34 és 1737, 36.

²⁰ EK 1734, 102: „...ut pro nostris, uti alii pro suis in occurantibus et obiectis respondere possint.”

találnának, akkor válasszanak egy magyar vagy német, de minden esetre katolikus bírótársat, akitől ha nem is faji, de vallási alapon pártatlanság várható.²¹ Kívánta azt is, hogy a túlnyomórészt román lakosságú vidékek (a fogarasi és kővári kapitányság) élén román származású ember álljon.²²

Klein politikai vonatkozású kérései egységes programéiként állítják elének a románság vezetőinek igényeit. A politikai kívánságokat azonban Klein kiegészítette egyházjogi és egyházgazdasági kérésekkel. Ezen a téren a püspök már könnyebb helyzetben volt. Mint a szebeni templom esetében látni fogjuk, hathatós fegyver volt a kezében, melyet politikai jellegű követeléseinél nem használhatott: az isteni jogra, az egyház istenadta jogára hivatkozhatott.²³ Az előzőekben már említettük, hogy a román unitus papság sok rendi eredetű jogsérelemnek volt kitéve a rendek részéről s Klein ezeket egytől-egyig ki is használta. A legsúlyosabb panasz az volt, hogy a diploma erre vonatkozó rendelkezései ellenére sem került az unitus papság a katolikusokkal egyforma anyagi helyzetbe. Egyházi földek után ugyan felmentették a papságot a tizedfizetés alól, azouban az örökölt és vásárolt birtok után a rendes földesúri tized fizetésére voltak kötelezve. A legszegényebb papi réteg azonban, melynek sóm egyházi, sem magánbirtoka nem volt, mindennapi nehéz munkával volt kénytelen kenyerét megkeresni. Joggal kérdezte tehát Klein, hogy mit használt ezeknek a diploma²⁴ s mit használt népüknek, hiszen a gazdálkodásra kényszerített pap, mint ezt a jezsuita theologus számára írt instrukció is kifejtette, képtelen hívei lelki gondozására és szellemi vezetésére.²⁵

Azokból a kérvényekből, melyeket a román unitusok érdekében nem egyedül Klein, hanem vele együtt az unitus papság adott be,²⁶ következtethetünk arra, hogy a püspök vezetése alatt álló unitus papság látta és érezte azt a különbséget, mely az ő helyzetük és a recepta religiok papjainak helyzete közt fennállott. S mivel éppen Klein vezetése alatt állottak, kinek politikai felfogását ismerjük, természetesnek tarthatjuk, hogy bizonyos következtetéseket vontak le ebből a helyzetből. Álláspontjuk az volt, hogy ha a földesurak elfogadják a jobbágyok szolgáltatásait, akkor mindennapi lelki szükségletükről is gondoskodniuk kell, azaz papjaiknak biztosítaniuk kell a zavartalan

²¹ EK 1735, 93 és 1737, 36: „...qui si non nationis, saltem religionis ductu et instinctu iustitiae partes agent.”

²² Jancsó I. 691. és Asztalos: Erdély története. A történeti Erdély 293.

²³ EK 1732, 34; 1734, 57 és 1737, 269.

²⁴ EK 1734, 102.

²⁵ Nilles I. 309. Jellemző e kérdésben a deputata comissio tipikusan rendi felfogása: „non est necesse popis oeconomicis incumbere, potius officio clerico, quia oeconomia semper a sacris abstrahere solet”. (EK 1737, 259).

²⁶ Ha e kérvényeket Klein állította is össze, az egyesült papság magasabb rétege biztosan tudott róluk.

működést. A sérelmek közt felsorolják, hogy a földesurak a papságot jobbagysorban tartják, földadó fizetésére kötelezik őket, állataikat elhajtják, katonai beszállással terhelik őket. Ha nem fizetik az adót, megkötözve hajtják őket a földesúri székhelyre; egyes papok házát lerombolják s a szászok a pópát az evangélikus „ünnepek megtartására kötelezik. A földesurak rendi szemlélete következtében ilyen helyzetbe jutott papság vagy újra az orthodoxia felé hajolt, vagy pedig Klein felfogásához csatlakozott s vele együtt törekedett helyzetüknek törvényes alapon való átalakítására.

A Klein-féle program azonban nem csak panaszok felsorolásából áll. A püspöknek konkrét javaslatai is voltak. Egyik kérelmében azért folyamodott, hogy az összes erdélyi és partiumi görög rítusú natiók (tehát az orthodox románok, görögök és szerbek s az egyesült románok, rutének és örmények) az ő fennhatósága alá kerüljenek.²⁷ Kifejtették, hogy az unió csak ideiglenesen bontotta meg a Kárpátokon-túli és inneni egységes román tömböt s hatása csak látszólagos volt, hasonlóan Klein e törekvésehez. Ha a püspöknek e terve valóra vált volna, öntudatlanul bár s egészen más célkitűzésekből kiindulva, a fejlődő déli szláv-orthodox tömböt bontotta volna meg. A püspök erősen és hosszú ideig ragaszkodott elgondolásához, azonban felterjesztését nem fogadták el a hatóságok. — Az előzőekben már említett konkrét javaslatokon kívül tudjuk, hogy állhatatosan ragaszkodott a diplomában megígért püspöki javak kiadásához; az egyesült románság érdekében végzett munkáját így anyagi eszközökkel is alá akarta támasztani.²⁸ A román származású Dobra Péter fiscalis director segítségével kieszközölte, hogy a szamosújvári és alsószombatfalvi uradalmakat, melyeket a fogarasi püspökség 1718-ban kapott,^{28a} elcserélhesse a kétszeres jövedelmet jelentő balázsfalvi uradalommal. Így ő alapította meg 1738-ban a későbbi hatalmas román kulturális központot, mert az ő alkotása az uradalom székhelyét alkotó város, Balázsfalva (ma Blaj, a 19. században Blașiu és Blajul) is. A birtokcsere után már nem panaszkodhatott, hogy püspök léteére nincs fejét hol lehajtsa.²⁹ Az uradalmi fundationalis³⁰ azonban nem hagyta megszorítás nélkül ezt a hatalmas, 3000 forintos jövedelem-gyarapodást. A püspöknek az egész többletet be kellett fizetnie az alapítandó bazilita kolostor és papnevelő céljaira. A kolostor céljául a fun-

²⁷ EK 1734, 102: „...omnes Graeci Ritus nationes, quas Transylvania et partes Hungariae eidem annexae complectuntur.”

²⁸ EK 1730, 84: „...neque Nationem Valachicam adeo esse demeritam, ut eius episcopus dispari aliorum Episcoporum iure censerit debet.”

^{28a} Jancsó I. 687.

²⁹ EK 1735, 121.

³⁰ EK 1738, 350.

dationalis az irodalomnak, az erkölcsöknek és a nyelvtudásnak az unió érdekében való gyarapítását tűzte ki. E feltétel azonban nem okozott csalódást Kleinnek, hiszen programjában már beiktatása évében szerepelt az irodalmi műveltség terjesztése, mind az unió, mind pedig a nép érdekében.³¹ A balázsfalvi uradalommal megkapta tehát azt a helyet, melyet nem csak feje lehajlására, hanem lába megvetésére is szánt.³² Kleinnek és az általa szerzett birtokon felépülő iskolának köszönhetette a román-ság, hogy fejlődésében az eddigi magyar-nyugati és román-orthodox kulturális befolyás mellett szerep jutott a kifejezetten román, de azért erdélyi, tehát az eddigi hatások összességéből megszülető kultúrának.

Klein egyik legjelentősebb s a legpozitívabb eredményt jelentő törekvése az volt, hogy nem csak a vezető-papságot, hanem az egyszerűbb pópákat és a népet is be akarta vonni kulturális és politikai célkitűzésének hatása alá. Tudjuk, hogy a balázsfalvi kolostort az unió és a nép művelése érdekében hozta létre s tudjuk azt is, hogy az 1742-es zsinatra az espereseken és a papságon kívül nagy számban voltak hivatalosak a román nemesek és jobbágyok is. E zsinat Klein elveinek jegyében zajlott le s a résztvevők azzal fenyegetődtek, hogy elhagyják az uniót, ha kéréseiket nem teljesítik.³³ A negyvenes évek elején ugyanis Klein módszerei igen erélyesekké váltak s később az a tény, hogy a visszatérés gondolatát engedte felmerülni a zsinatokon, bukását okozta. — A papság kulturális téren is hajlandó volt áldozatokra. A kolozsvári jezsuita szeminárium javára, ahol unitus román ifjak is tanultak, minden esperes fél magyar forintot fizetett,³⁴ ezzel a papi utánpótlás biztosításáról gondoskodtak. A balázsfalvi uradalom megszerzése utáni első zsinaton pedig elhatározták, hogy a kolostor és a mellette felállítandó papnevelő számára öt éven belül 25000 forintot adnak össze.³⁵ Mivel a rendek nem nézték jó szemmel e közadakozást, a pénz csak hosszasan gyűlt össze, 1754-ben mégis megnyílt a balázsfalvi iskola. A román papság ezzel a célszerű tudományos és kulturális felkészültségre való tudatos törekvésben oly példát mutatott, melyet el nem ismernünk történetiellen elfogultság lenne. Nem csak az iskolázásra fordítottak nagy gondot, hanem a

³¹ „ad erudiendum populum” EK 1732, 34; 1734, 102; 1735, 93 és Nilles II. 563.

³² Klein Wallis tábornoknak EK 1734, 102.

³³ Niles II. 562—3.

³⁴ EK 1732, 34. „Si suis privilegiis uti voluerint et cum aliunde in alimentationem suorum filiorum consequenterque in ipsorum rem insumenda sit, ipsique ex officio paterno pro instructione filiorum, quatenus ad succedendum ipsis in popatu habiles reddantur, media subministrare incumbat, detrectare velle credi non possunt.”

³⁵ Bunea i. m. 16. és Hurm. Pragm. II. 102—104.

nyomdára is³⁶ s a közvélemény szempontjából nagyjelentőségűnek tartották, hogy a román unitus egyház legalább egyházi jogi szempontból kapja meg az egyenjogúságot. Ezért kérte Klein már 1732-ben, hogy az unitusok templomai is kapják meg a más felekezetek templomainak kijáró asylum-jogot.³⁷

Pontosan körülírt és határozott tehát a püspök programja. Gazdasági, egyházi és politikai jellegű követelések támogatták egymást, azonban Klein elgondolása szerint mind egy célt szolgáltak: *a politikai egyenjogúságot*. Tudatos volt ez a program, hiszen láttuk szellemi alapjait és tudjuk, hogy Klein eszmeinek lassú és óvatos terjesztésére törekedett. A század második felében működő román nemzedék elgondolásait továbbfejlesztette, úgyhogy a munkáját 1780-ban megkezdő nagy erdélyi triász biztos eszmei alapokon állva bővíthette ki Klein püspök célkitűzéseit s állíthatta törekvéseinek célpontjába a *națio unita* helyett a *Supplex Libellas* egyetemes románságát.

Az 1744-es országgyűlés Klein törekvéseit nem vette figyelembe s az unitus románságot a rendek közé nem vette be. Az udvar és a rendek pontot akartak tenni a püspök törekvéseire s meghagyták neki, hogy ezentúl ne adjon be személyesen panaszt Bécsben, hanem csak a guberniumhoz forduljon. Az országgyűlés után, 1745-ben Klein végleg eltávozott Erdélyből és Bécsbe, majd Rómába ment. Bukását különböző okok eredményének kell tartanunk. Tudjuk, hogy az 1742-es zsinat után 1744-ben újra hangsúlyozta, hogy híveivel együtt elhagyja az uniót, ha kéréseiket nem teljesítik. Az uniótól való elidegenedésével magyarázhatjuk azt is, hogy a Bessarion-féle orthodox agitáció ellen sem lépett fel megfelelő eréllyel. Ezért vizsgálatot indítottak ellene s a vizsgálóbizottság vádpontjai között a következők szerepeltek: 1. a románságot a rendek ellen izgatta, 2. az unió elhagyására biztatta híveit és 3. külhatalmakkal állott összeköttetésben. Kleint erre Bécsbe hívták, hogy az ellene emelt vádak alól tisztázza magát.³⁸ Innen a büntetéstől való félelmében³⁹ Rómába távozott s ott is maradt haláláig, 1768-ig. Az egyesült románság érdekében való kérvényezését azonban Rómából is folytatta.⁴⁰ Római működése már kívülesik érdeklődésünk körén; politikai meggyőződését ugyan itt sem adta fel s okozott is kisebbjelentőségű egyházi zavarokat onnan folytatott levelezésével és utódja, Áron Péter kiátkozásával, de az erdélyi románságra gyakorolt közvetlen hatása megszűnt. Az uni-

³⁶ Nilles II 529.

³⁷ EK 1732, 34.

³⁸ EK 1744, 243.

³⁹ EK 1749, 116 Mária Terézia Albani ée Mellini kardinálisokhoz. V. ö. Jancsó I. 699—700.

⁴⁰ Római működésére von. v. ö. Păclișanu: *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu-Klein 1746—1768*. București 1924. (Ac. Rom.)

tus papság azonban belenevelődött elgondolásaiba s a következő évtizedek küzdelmeit az ő terveinek jegyében vívta meg.

A Klein püspök működését követő kornak⁴¹ legjellemzőbb vonása az egyesültek politikai követeléseinek fokozatos elhalálulása. Ez érthető, hiszen erélyes vezérük távozása nagy veszteséget jelentett számukra. Közvetlenül a püspök bukását követő években, k. b. 1750-ig még halljuk az 1744-es országgyűlést megelőző és az alatta folytatott nagy harcok utórezgését. Az unitus papság még kérte egyenjogúsítását s a románság számarányára, a kontinuitás elméletére s terheik súlyosságára hivatkozott. Egyik kérvényükben Erdélyt, Klein hatására Dacia-nak írják.⁴² Azonban lassan belátták, hogy az országgyűlés véghatározata beláthatatlan időkre megsemmisítette politikai reményeiket; ezért működésüket kulturális térre terelték át. Jancsó munkájából ismerjük Áron Péter püspök nemes egyéniségét, aki egész vagyonát a balázsfalvi iskolára hagyta s az egyesült egyházat új birtoktesttel, a 30.000 forintért vásárolt kuti uradalommal gazdagította.⁴³ Áron utóda, Rednik Athanasius, szintén szerzett birtokot az egyháznak; kolostorokat építtetett, gimnázium felállításán gondolkodott s nagy gondot fordított a balázsfalvi szerzetesek tudományos kiképzésének tökéletesbítésére.^{43a} Találkozunk a románságból származó laikus emberekkel, kik földjeik jövedelméből kis kolostort akartak építtetni. 1773-ban a bécsi Barbara-Stift, melyben a birodalom egész területéről 50 kiválasztott unitus ifjú végezte tanulmányait, már 9 erdélyi és 6 bihari unitus fiatalembert nevelt.⁴⁴ A balázsfalvi, kolozsvári, nagyszombati, bécsi és római iskolákban nevelkedő ifjú román nemzedék megismerkedett egyháza és népe addigi történetével, betekintést nyert a birodalom szélesebb látókört igénylő problémáiba s belenevelődött a fokozatosan fejlődő és a religiosumtól mindjobban elforduló politikai nemzetiség-tudatba. Egyesek közvetlen kapcsolatba kerültek az orthodoxiával; így Maior Gergely, a későbbi püspök 172-ben az illyr nyomdához beosztott cenzorként működött.^{44a} Az 1780-ban nyilvánosság elé lépő román vezetőség, Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai már új felfogást hoztak magukkal: az egyetemes, felekezet szerint részekre nem oszló románság fogalmát. Fellépésüket és működésüket azonban nem tudjuk értékelni, ha nem ismerjük azt a gondolati alapot, melyet előttük Inochentiu Micu-Klein püspök teremtett meg.

⁴¹ Összefoglaló történetét l. Jancsó I. 703—749.

⁴² EK 1745, 320 és 1748, 338.

⁴³ L. még Bunea: *Episcopii Petru Aaron și Dionisiu Novacovici* és *Hurm. Fragm. II.* 130—1.

^{43a} SR 1767, 756; 1769, 788—1922 és 1766, 2891, ahol egy névtelen olasz jelentéstévő javasolja a szemináriumok felállítását.

⁴⁴ EK 1750, 105 és *Hurm. Fragm. II.* 199.

^{44a} SR 1772, 176—376.

A *magyarságnak* a román kérdésben vallott álláspontjáról szólva természetesen a magyar rendiség állásfoglalásáról beszélünk, mert a románság helyzetéhez hasonlóan, a magyarság állásfoglalása nem az egyetemes magyarság, hanem csak a vezetőréteg, a nemesi rendiség állásfoglalását jelentette. A magyar rendiség a Nyugathoz viszonyítva már a 18. században sem volt időszerű.⁴⁵ Nyugaton, különösen Angliában és Franciaországban a 16. és 17. századok folyamán a közjogi differencián alapuló küzdelmeket felváltotta az anyagi javak elosztásán alapuló szociális differenciálódás. A jobbágyosság lassan, évszázadok folyamán felszabadult a földesúri kötöttségek alól; a jogi kapcsok, melyek a földesúrra is kötelelességeket róttak jobbágyával szemben, megszűntek s a régi jobbágyosztály fokozatosan felszívódott a városi proletariátusba. A nyugati társadalomnak ilyirányú fejlődése a gazdasági liberalizmuson át haladó monopolisztikus kapitalizmust hozta létre, azonban e társadalmi rendből a 19. és 20. század folyamán valamennyi társadalmi réteg lassú, de egységesen öntudatosodó fejlődése és szervezkedése következtében olyan társadalom fejlődött ki, mely a legjobban megközelítette a szó igazi, etymologikus értelmében vett demokráciát. Magyarországon a fejlődésnek ez a fordulata abban a korban, mikor az természetes utón és zökkenő nélkül lett volna megvalósítható (18. sz.) elmaradt s a magyar rendiség megtartotta későközépkori formáját. „A 18. század magyar rendisége egyenes utóda a késő középkor általános rendiségének, s belőle éppen azon momentumok hiányoznak, melyek a nyugateurópai irányt korszerűvé, a további fejlődés hordozójává avatták” — mondja Szekfű Gyula. A legjelentősebb szerepet játszó korszerű momentum, amely a magyar rendiség fejlődéséből hiányzott, annak a felismerése, hogy rendek és egyetemes magyarság érdekei nem mindig egyeztethetők össze. A 18. században a bécsi udvar ismételten tett kísérletet abban az irányban, hogy a magyar rendiséget szigorúan szabott jogi köntöséből kivetkőztesse, azonban a magyar rendiség e törekvéseket félreértette s azokat nemzeti sérelemnek tartotta, azt hívén, hogy a rendi jogokkal együtt a magyarság és a magyar kultúra is elpusztul. — A rendi jogokhoz való meggyőződéséé, önvédelemszerű ragaszkodás a román kérdésben is éreztette hatását. A bécsi udvar népjóléti-financiális intézkedéseinek rendi alapon való elutasításával egyidőben a rendek nem mutathattak más arcot a nemzetiségek felé sem. Amint rendi alapon szálltak szembe az udvarral, úgy utasították el, szintén rendi alapon, a fejlődő románság követeléseit is.

Az erdélyi rendiségnek a román kérdésben vallott elveivel megismerkedve két következtetést fogunk levonni. 1. Az

⁴⁵ V. ö. Hóman—Szekfű³ IV. 319—320. és Hajnal: Az újkor története (Egyetemes történet Magyar Szemle Társ. Kiad. III.) I. könyv II. rész.

erdélyi magyar rendiség, melyet helyzete az udvarral szemben szigorú rendi állásfoglalásra kényszerített, a románság 18. századi fejlődésében sem látta meg azt az alapvetően fontos mozzanatot, hogy a fejlődés már túllépte a rendi kereteket s a nemzetiségi gondolat területére lépett. Ennek következtében a románság minden megnyilatkozását a rendi keretek megbontására irányuló törekvésnek tekintette; ellenük tehát nem mint nemzetiség ellen, hanem mint az erdélyi alkotmány megbontására törő elem ellen léptek fel. Viszont 2. a rendi jogok védelme és a bécsi udvar s a románság törekvéseivel való szembehelyezkedés nem volt egyértelmű az egyetemes magyarság érdekeiért vívott harccal. A rendiségnek ily irányú megítélése a 20. századi magyar történetírás munkájának az eredménye; a 18. században ez a szemléletmód csak egyes és elszórt esetekben tűnik fel.

Az erdélyi románság, mely a fejedelemség lakosságának lényeges és számban folyton szaporodó részét alkotta, nem volt tagja a hivatalos erdélyi államnak. Ez a románságban a 16. és 17. századok folyamán nem keltette fel a lenézettség érzetét, azonban az e századokban folyó állandó nyelvi öntudatosodás és a nemzetiségi gondolat fejlődésének a 18. században lezajló folyamata fokozatos változást hoztak létre önmagukról vallott felfogásukban. Ezzel szemben a rendek álláspontja az egész 18. század folyamán változatlan maradt.^{45a} Tisztán jogi neveltségük miatt szigorúan ragaszkodtak az előző századok törvényeihez s a románság fejlődésében bekövetkezett változásokat nem tudták figyelembe venni. A rendi elzárkózás kifejlődéséhez hozzájárult az az ellenszenv is, melyet a nyugati kultúra körében élő, megtelepedett magyar és szász rendiség érzett a 18. század folyamán nagyszámban bevándorló románság pásztorkodó életformájával szemben.⁴⁶ A rendek számára az alaphangot az *Approbatae Constitutiones* adták, melyek szerint a rendek közé „nem értvén az oláh vagy görögök sectáján lévőket, kik pro tempore szenvedtetnek, usque ad beneplacitum Principum et Regnicolarum”.⁴⁷ E felfogást vette át a *Diploma Leopoldinum* is, mely 5. pontjában kimondta, hogy „minden hivatalra csak magyar, székely és szász honfiak fognak kineveztetni, vallásukra való tekintet nélkül”. A rendek köréből kevés alkalommal találunk olyan felfogásra, mely a románság-

^{45a} A század folyamán előforduló „nationalitas”-fogalom (EK 1735, 31 és Hurm. Doc. XV². 1652., ahol a románságot a rendek szerint „respectu nationalitatis” nem lehet bevett nemzetnek tekinteni), nem a „nationalité” fogalommal egyezik, hanem azt a másik fajú és nyelvű, szétszórtan élő népi tömböt jelenti, mely nem „natio”, azonban a natiók közé akar lépni.

⁴⁶ A románság bevándorlása, belső vándorlása és megtelepedése a 18. század erdélyi történetének feldolgozatlan része.

⁴⁷ *Appr. Const. I. 1. 3., I. 8. 1. és I. 91.*

gal szemben óvatosságra intene;⁴⁸ általában a bizalmatlanság álláspontjára helyezkedtek velük szemben. Erre vonatkozik Klein megjegyzése a rendekről: „amicabilis concordiae minime studiosi”.⁴⁹

Különösen jellemzőek azok az esetek, amikor valamilyen bírói eljárásra volt szükség a románokkal kapcsolatban. — A törvény értelmében a pápa fiát, ha az „patria potestas” alatt állott, tehát önálló paróchiával nem rendelkezett, jobbágyi szolgáltatásokra lehetett kötelezni. Mihály rücsi esperes Stefan Gavrilla nevű fia került egy ilyen per középpontjába.⁵⁰ A tanúk azt vallották róla, hogy két esztendeig Kolozsvárt volt, Klein pedig bizonyította, hogy képzettség szempontjából megállja a helyét. A vármegye a földesúr kérésére megvizsgáztatta a fiút, mégpedig elég különös módon, a megye jegyzőjével és assessoraival.⁵¹ Ezek a vizsgáról bizonyítványt állítottak ki; az irat stílusa rendkívül jellemző a rendiség és a románság ekorbéli viszonyára: „...előnkbe hívtuk a rücsi esperest... Gábor nevű fiát avégre, hogy valami a vagy csak alávaló kérdések által exponálhatnék, ha volna-é és mennyire való tudományocskája?... felele, hogy itt is, amott is az Mezőségen némely erdőcskék alatt... való monasteriácskákban magát megvont kalugerek mellett tanolgatta az oláh litteraturát és hogy tudná az oláh nyomtatást olvasni, mennyire pedig, nem lévén, ahhoz való könyvünk, nem experiálhattuk, hanem néhány szót ad calamum diétáiván nékie oláh nyelven, valami csekély és sok hibával való oláh írásocskáját ugyan láttuk”. A továbbiakban a fiú csakugyan nagy tudatlanságról tett bizonyosságot, mert mint maga vallotta, „eddig való experientiája által még anyyira nem mehetett, hogy affélékre szólhatna, hanem ezután, ha tanolhatott volna”. Jól láthatjuk ez iratból a magyar rendiség bizalmatlanságát a meglehetősen tudatlan, de azért törekvő románság irányában.

Jellemző a helyzetre az a panasz is, melyet Csík és Háromszék követői adtak be a kancelláriának. Panaszkodtak Fejér megyére, mondván, hogy míg ők minden földjüket pontosan bevallják s ezzel calculusuk⁵² állandóan emelkedik, addig a megye rendjei letagadják földjeiket. A rendek számára ez hasznot jelentett, mert a jobbágyoktól a királyi adószedők helyett így ők szedhették be az adót. A székelyek szerint a ren-

⁴⁸ Radvánszky János Forgách Simonnak (Tört. Tár. 1906. 243.): „mert az oláh, az mint közönségesen tartjuk, kutya csuklya nélkül, ha mód nélkül bának vele.”

⁴⁹ EK 1737, 259.

⁵⁰ A per anyagát l. EK 1737, 66 alatt.

⁵¹ Hasonló eset történt 1745-ben, mikor Vacul fogarasi orthodox esperes é6 Constantin János unitus pápa közti egyházjogi vita döntőbírái a törvényszéki ülnökök voltak. (Teleki i. c. 61.).

⁵² V. ö. Hóman—Szekfü³ V. 116.

dek e szabálytalanság ódiúmát a románokra igyekeztek áttól-
ni s azok megbízhatatlanságával érveltek.⁵³ Hasonló rendi bizal-
matlansággal utasította vissza mind a gubernium, mind pedig
az erdélyi országgyűlés és annak egyes tagjai a románság oly-
irányú törekvéseit, melyekkel a rendi keretek megbontását
igyekeztek elérni. Az 1733-as országgyűlésen Klein püspök
baronátusságát hirdették ki. Vass László, az egyik legtörzsö-
kösebb nemesi család tagja a következő szavakkal komment-
álta ezt az eseményt: „Boldog Isten! mire juta szegény ha-
zánk, hogy egy oláhnak is, azért, mert papnak mondatik, baro-
natussága legyen”.⁵⁴ Még nagyobb volt a felzúdulás akkor, mi-
kor Klein guberniumi tanácsosságot kért. Az erdélyi és udvari
kancellária a királynak memorandumot nyújtott át, Haller
gubernátor pedig Bornemissza kancellárnak hosszas és aggo-
dalmas levelet küldött, melyben az ügyet Bornemissza és „az
Inclyta Cancellaria dexteritására és igaz hazafiúságára” bízva
jelentette, hogy Klein terve aggodalommal töltötte el a guber-
niumot s „mind jelen való, mind a következő időkre, mind
pedig egyéb gravis circumstantiákra nézve fontos okokat lát”
s nem szeretné, ha Klein terve sikerülne.⁵⁵ Hasonló az 1736-os
országgyűlés felfogása is, ahol Klein egyik kérvényét olvasták
fel, melyek „éppen nagy indulatot és kedvetlenséget szereztek
a statusok között”.⁵⁶ — Az erdélyi rendiség teljesen idegenül
állott szemben a románság kívánságaival s nem értette meg,
hogy egy fejlődést jelentő, a lelkek mélyébe ágyazott mozga-
lomról volt szó. Mikor Klein excommunicálta Áron Pétert, az
egyesült románság egy része megtagadta az engedelmisséget
és az orthodoxiához akart visszatérni, mert nem akartak „ex-
communicatus emberrel communicálni”. Mihályffi Dávid dobo-
kai főispán nem vette észre e mozgalom mögött az orthodoxiá-
val való mély kapcsolatokat s az egész ügyet zenebonának és
agyaskodásnak tartotta a románok részéről, kik „tarkák és két-
felé sántikálnak”.⁵⁷

A rendek részéről tehát bizonyos bizalmatlanság volt
érezhető a románság irányában, ennek magyarázata azonban

⁵³ EK 1724, 24: „...dum suas incolas, signanter Valachos ita juramento sine discrimine solitos pronunciant, ut nihil infallibilis sit, quam ipsorum fide factis relationibus falii.”

⁵⁴ MHHSS 35. kötet, 568.

⁵⁵ EK 1735, 31.

⁵⁶ MHHSS 35. kötet 592. és Jancsó I. 679.

⁵⁷ EK 1748, 33. — A román orthodoxoknak egyik legszebb megnyilatko-
zása a borberekieknek és alvincieknek a királyi táblához írt kérvénye papjuk ér-
dekében (EK 1745, 320.) Hangsúlyozzák, hogy világi ügyekben engedelmesked-
nek a hatóságoknak, „de az mű lelkünk az Istené a ki azt teremtette... azzal
világi embernek nem kedveskedhetünk”. Halálukkal is készek orthodox hitüket
bizonyítani. (Hasonló esetek: EK 1749, 93; IS Fasc. III. conv. 6. 84—87; SR
1761, 891.)

a rendek szigorúan rendi felfogásában rejlett. A rendek álláspontjának a nemzetiségi szemponttól távolálló voltát bizonyítja az is, hogy magyar és román nemesség ugyanazon sorban élt. A román származásúak hivatalviselésének egyetlen kritériuma az volt, hogy magyar nemesek legyenek.⁵⁸ A 6—700 tagú fogarasi román nemesség ezenfelül bizonyos szervezettel is rendelkezett s komunitásuk élén hadnagyok állottak.⁵⁹ A román jobbágyságnak az általános jobbági sérelmeken felülemelkedő külön nemzetiségi sérelmei nem voltak.⁶⁰ A fogarasi román nemesség ellen, mely Pataki püspöksége idején az unió mellett állott, a harmincas években panaszok hangzottak el. A fogarasi unitus papok panaszkodtak ellenük bántalmazások miatt.⁶¹ Valószínűnek kell tartanunk, hogy e panaszok egy része a román anyanyelvű nemesekre vonatkozott. A román nemesség tehát ebben az időben még nem látta a jobbágyszármazású románban vérrokonát s később is inkább a papság köréből került ki a nemzetiségi elveket képviselő román intelligencia. A nemesség beilleszkedett a rendi élet keretei közé. — Az erdélyi rendiség nem engedte megbontani a Verböczyn és a Constitutiones-en alapuló rendi alkotmányt s nem fogadhatta el tárgyalási alapként az unionális diploma 3. pontját,⁶² mely a román egyesült parasztságot is a haza valóságos fiainak fogadta el. Hasonlóan rendi államszemléletüknek megfelelően utasították vissza Klein egyik érvelését, mikor a magyarországi barokk államfelfogást jól ismerő püspök Szent István törvényeire hivatkozott a románság egyik panasza ügyében. Megjegyezték, hogy a szent király idejében még nem voltak románok az országban.⁶³

Mikor a románok a rendek közé való felvételüket s ezzel az erdélyi alkotmány megbontását kérték, a rendek gazdasági ellenintézkedésekhez akartak folyamodni. Úgy látták, hogy a

⁵⁸ EK 1737, 259. — A román unitus papság nem bízott a diploma-adta egyetemleges nemességben, ezért a királytól jogainak személyre szóló, okleveles megerősítését kérte: „... tametsi... par sacrum Diploma in Universum nos pastores per Transilvaniam partesque Hungariae eidem annexas Graeci ritus cum Ecclesia Romano-Catholica Neo-uniti Cleri Valachici nobilitati essemus.” István polyánai pápa EK 1701, 31. (Hasonló esetek p. o. EK 1701, 31—42—43 és 1702, 242. 1718-ban pedig az újonnan bevándorló románságból az unióhoz csatlakozó papok régi bojárságuknak magyar nemességre való átírását kérik. EK 1718, 19—40—41 és 1730, 130). EK 1717, 89 alatt két bojár a török elleni harc (adverus universi Christiani nominis hostem Turcam) jutalmazásaként kéri a magyar nemességet.

⁵⁹ EK 1715, 128; 1717, 111; 1718, 41 és Bunea i. m. 78.

⁶⁰ Mester: Az autonóm Erdély. Bp. 1936. pag. 23.

⁶¹ EK 1734, 102.

⁶² Jancsó I. 647.

⁶³ EK 1737, 259: „... nec Valachi superfuere in isthoc principatu Transylvaniae, ut historiae de hoc poseunt loqui.” A barokk-magyar állam Szent István-képéről I. Hóman—Szekfü³ IV. 375.

román papságnak az unió következtében javuló anyagi helyzetével magyarázhatók azok folyton erősödő követelései. Ezért az 1737-ben a román kérdés vizsgálatára kiküldött deputata commissio azt javasolta, hogy mivel a románság politikai egyenjogúsításáról szó nem eshetik, a gazdasági egyenjogúságot is meg kell tagadni tőlük. Ezért a román papságot korábbi gazdasági kereteik közé kell szorítani, p. o. a tized fizetés szempontjából.⁶⁴ A román kulturális törekvéseknek azonban, mivel úgy látták, hogy ezek rendi jogokat nem veszélyeztetnek, nem szegültek ellene. A román templomok restaurálását, papi földek kihatását megengedték; hasonlóképpen nem ellenezték a fogarasi, hátszegi és gyulafehérvári iskolák felépítését sem, azonban kikötötték, hogy Fogaras és Hátszeg vidéke, melyeknek a középkor óta volt bizonyos, autonómiának még nem nevezhető önálló igazgatásuk, a megyétől el ne szakíttassanak.⁶⁵ A balázsfalvi kolostorra és iskolára való közadakozást azonban, valószínűleg, mivel az túlságosan centrális jellegű kultúrközpontot hozott volna létre, nem nézték jó szemmel.⁶⁶

Az erdélyi országgyűlés és egyes tagjai felfogásához hasonlóan teljesen rendi szemmel, azonban magas államhivatalhoz illő tárgyilagossággal nézte a román kérdést az Erdély ügyeit intéző két fő-dicasterium, a gubernium és a kancellária. A *gubernium*, mint állandón Erdélyben székelő hatóság a legvilágosabban látta az eseményeket, összetétele teljesen rendi volt s így természetesen intézkedései is a rendiség álláspontjának megfelelőek. Ezirányú eljárásuk hosszabb bizonyításra nem szorul; a románságról nem mint politikai nemzetiségről emlékeztek meg, s nem akadunk olyan adatra, melyből nemzetiségi ellentétre lehetne következtetnünk. Az egyesült románság törekvéseiben rendi küzdelmet látott s a román parasztságról a román fajtság jelzése nélkül, mint parasztközségről és plebs rusticana-ról beszél.⁶⁷ Az udvar rendelkezései azért a guberniumra is kötelezőek voltak, mindazonáltal nem szűnt meg figyelmeztetni az udvart, ha a rendeletekben valamilyen káros momentumot fedezett fel. A gubernium konkrét javaslatokat is tett, melyekkel a románság anyagi helyzetén akart segíteni, azonban elutasított minden olyan törekvést, mely a románságot a rendek közé akarta bejuttatni. Így javasolta, hogy az udvar jelöljön ki valamely tekintélyes katolikus urat a rendek közül, ki meghallgathassa a románok panaszait, viszont a túlzókat lecsillapítsa.⁶⁸ A gubernium felterjesztéseiben

⁶⁴ EK 1737, 259: „In isthoc principatu naturalitas plebis Valachicae tractari neutiquam potest, nam ubi pro natione plebs Valachica non est accepta, ibi in oeconomicis naturalitas ejus etiam denegata est.”

⁶⁵ EK 1737, 94.

⁶⁶ Bunea i. m. 20.

⁶⁷ Hum. Doc. XV². 1663.

⁶⁸ EK 1745, 321. A gubernium báró Pongrácz Pált ajánlja.

többször szerepel a románokkal szemben alkalmazandó „svavis modus„ s hivatkozik a „modernarum circumstantiarum ratio”-ra. Ha néha a gubernium is túllépte az óvatosság határát, a kancellária az, mely ugyanezekkel a kifejezésekkel enyhítve terjesztette fel az iratot az udvari hatóságok elé.⁶⁹ — Már jóval a balázsfalvi nyomda megalapítása előtt, 1746-ban felvetette a gubernium és a katolikus státus egy román nyomda tervét. Megokolásuk szerint ennek az egyesült román ifjúság nevelése szempontjából lenne nagy jelentősége.⁷⁰

A gubernium azonban érezte, hogy az udvar politikája nem jár sikerrel. Az okot nem tudják megadni, mert nem vehették észre azt, hogy az udvar, többirányú lekötöttsége miatt,⁷¹ sem a rendek, sem a románság ellen nem léphetett fel érélyesen, tehát sem rendi, sem pedig nemzetiségi kérdésnek nem tarthatta a román problémát. A gubernium mindazonáltal ismételtén kifejtette, hogy tagjai az udvar politikájának sikerében nem bíznak s remélik, hogy a felsőbb hatóságok „munkájuknak felfordulását ne tapasztalják”.⁷² Hasonlóan az udvarhoz, a gubernium sem vette észre, hogy az orthodox románok problémája nem intézhető el az unió terjesztésével. Hitték, hogy az uniót minden nehézség nélkül el lehet fogadtatni az egész románsággal s ezzel a román kérdés végleges és megnyugtató megoldást nyer. Egy 1749-ben lezajlott vizsgálat irataiból láthatjuk ezt a legjobban.⁷³ Oprea Miklós és Voncsa János fogarasi orthodox románok Bécsbe utaztak s ott panaszíratot adtak be a szebeni, csíkszeredai, szászsebesi, szászvárosi és dobrai kerületek románjai nevében. Előadták, hogy az unió elfogadására erőszakkal, börtönnel és korbáccsal kényszerítették őket. Visszatérve kihirdették hitsorsosaik között, hogy a királynő mindenkinek szabad vallásválasztást engedélyezett. Ezzel az illető kerületek lakosságát fellázították, úgyhogy katonai segítséget kellett igénybevenni a nyugtalanság megszüntetésére. Oprea fogságba esett és harminc évi raboskodással bűnhődött e lázításért. A gubernium azonban nem látta meg a románok viselkedésében az orthodoxok fanatikus hithűségét; mozgalmukat babonának nevezte s a királynőhöz írt jelentésében bűnéül róta fel a románságnak, hogy a múlthoz való ragaszkodás miatt nem tud a jelenhez alkalmazkodni.⁷⁴

⁶⁹ Az adatok példaként EK 1745, 320.

⁷⁰ EK 1746, 356.

⁷¹ Bővebben l. 79—81. lapok.

⁷² EK 1748, 73 és 1749, 93.

⁷³ A vizsgálat anyaga, részletes kihallgatási jegyzőkönyvekkel együtt EK 1749, 91 és Dragomir i. m. Oprea Miklósról szóló fejezete.

⁷⁴ *Adultum quippe est Clementissime Princeps hoc Valachicae plebis vitium, ut praeterita anhelent, praesentia temnant, ac pervicaci contumacia Graecum fermentum semper clament.* — A gubernium és az orthodoxia viszonyára v. ö. EK 1749, 93—126—319.

Az előző fejezetben láttuk, hogy az udvar és a rendek felfogása a román kérdés terén nem mindenben egyezett. Magyarországon a század első felében az udvar egyes körei a bevándorló nemzetiségi tömegeket a magyarság ellen akarták felhasználni s ez a felfogás, mint tudjuk, az ötvenes évek vége felé erdélyi viszonylatban is kezdett érvényesülni. Udvar és rendek érdekei között nehéz szerep jutott a román kérdés terén is az *erdélyi kancelláriának*. A politikai unió egyik létrehozója, Bethlen Miklós a kancellária székhelyének Kolozsvárt szánta, azonban elgondolása nem vált valóra. Mint első erdélyi kancellár, kénytelen volt a kolozsvári kancellária képviselőjeként egy bécsi fiókhivatal felállítását is kérvényezni. Az udvar tervét elfogadta; hamarosan azonban ez a bécsi fiókhivatal vette át az ügyek vezetését s a kancellárnak is Bécsbe kellett költöznie. A bécsi fiókhivatal felvette az erdélyi udvari kancellária nevet s a kolozsvári kancellária provinciális kancellária néven segédhivatali szintvonalra süllyedt.⁷⁵ A kancellária így kényes helyzetbe került, mert a rendiség képviselője volt, tagjai és vezetője a rendek közül kerültek ki, viszont székhelye Bécs volt s így az udvari hatóságok erős ellenőrzése következtében az udvar érdekeit is szem előtt kellett tartania.

Tipikusan mutatja a kancellária rendi felfogását a román unitus papságnak egy kérésére adott válasza, melyben a papság feladatát abban látja, hogy a nép gondját viseljük s ezzel a földesurak anyagi helyzetét előmozdítsák s a népbe beleneveljék az uraik iránti köteles tiszteletet.⁷⁶ Klein püspök kéréseit a kancellária a rendi felfogás szempontjából utasította vissza.⁷⁷ — Több adatunk van ezzel szemben a kancellária udvari befolyást eláruló állásfoglalására; ezek alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a kancellária vezetésében ez az irányzat volt az erősebb.⁷⁸ Klein beiktatása után megbeszélés volt a püspök, a haditanács, a kancellária és Pap Márton, a jogtudományok doktora között s ekkor megegyeztek azokban a pontokban, melyeket Klein a románság számára kérni fog.⁷⁹ E pontok a következők voltak: 1. a királyt igyekeznek rávenni a diploma megerősítésére s az asyllum-jog megadására; 2. elhalt papok családja adómentes és 3. minden vám alól mentes, sőt 4. állami sőt is kap; 5. a tizedet a tisztán román lakosságú falvak a román papnak fizetik, a vegyes falvakban „proportionaliter”; 6. a földesúr a román ifjúságot ne tilthassa el az iskolázástól;

⁷⁵ Hóman—Szekfű³ V. 112.

⁷⁶ EK 1737, 259: „... popae conservent populum Valachicmn et per hoc aerarium dominorum promovent, atque disciplinam inter populum custodiant, ut dobitam submissionem suis dominis praestent.”

⁷⁷ EK 1740, 246.

⁷⁸ Nagyon nélkülöztük e kérdésben az erdélyi kancelláriának még hiányzó hivaltörténeti feldolgozását.

⁷⁹ EK 1732, 34.

7. a püspök kapjon helyet az országgyűlésen; 9. az alapítványokat a püspök kezelje; 10. különböző egyházi kívánságok. A megegyezés pontjai a két utolsó kivétellel láthatóan a rendi felfogás ellen irányultak s a kancellária résztvett e pontok megbeszélésén. Egy ponton azonban mindhárom hatóság egy véleményen volt. A rendek természetesen, a haditanács a rendek iránti óvatosságból, a kancellária kettős érdekeltisége miatt: valamennyien élesen elleneztek Klein politikai jellegű követeléseit. A kancelláriát e téren különös óvatosság jellemezte. Amikor Klein az egyesült románságnak negyedik nemzetté való minősítését kérte, a kancellária ígéretekbe és frázisokba burkolódzott, hasonlóan ahhoz az esethez, mikor Klein a jezsuita teológus levél-ellenőrző jogának megszüntetését kérte. Meg volt győződve Klein jóakarataról, azonban a klérusban nem bízott s nem egyszer még Klein panaszai miatt is élesen kifakadt.⁸⁰ Szembehelyezkedett a kancellária a rendek felfogásával akkor is, mikor a románok hivatalviseléséről volt szó. A gubernium és a rendek felfogása szerint a románok hivatalviselésének egyetlen követelménye a magyar nemesség. A kancellária ezzel szemben a pályázó románok tehetségétől tette függővé a tisztség elnyerését.⁸¹

A rendek felfogásához hasonlóan a kancellária is a legteljesebb mértékben mellette volt a románság kulturális kívánságainak. Az unitusoknak a szabad vallásgyakorlatot mindenütt biztosítani igyekezett, akár orthodoxokkal, akár protestánsokkal laktak együtt,⁸² s a nem-katholikusoknak az unió ellen irányuló törekvéseit üldözte.⁸³ Fontosnak tartotta az unitus papi utánpótlás gondos felnevelését is. A legjobban látjuk azonban a kancellária ilyirányú működését, ha a nagyszombati unitus templom körül zajló per anyagával megismerkedünk.⁸⁴ Az egyesültek ugyanis Szében határában (inter praedia) a város falain kívül örökség útján egy telekhez jutottak. Ezen Klein püspök a város környékén élő unitus románok számára templomot akart építtetni. A szászok azonban e szándéka ellen rendi alapon tiltakoztak s kijelentették, hogy városi föld nem lehet más jogállapotú közösség tulajdona (non posse admittere, ut fundus civilis alieni iuris fiat). Különösen nem lehet a románoké, mert azok külvárosi lakók, nem rendelkeznek állandó lakhellyel (ez nemzeti tulajdonságuk) s nincs tulajdonuk a város területén; tehát nem polgárok, hanem a polgárság szolgái.⁸⁵ Az ősi, le-

⁸⁰ EK 1737, 259: „...fidem hujusmodi frivolig et non bene fundatis insinuationibus ac denuntiationibus minime habitura.”

⁸¹ EK 1748, 338.

⁸² EK 1732, 34.

⁸³ EK 1716, 111; 1733, 20 és 1748, 338.

⁸⁴ EK 1734, 57.

⁸⁵ EK 1735, 93: „...ipsos non aliter quam ut servos temporaneos, vagos et fugitivos jure merito considerare possimus, quae ipsorum nationalis constitutio

telepedett, rendi szemléletű polgárság szavát halljuk ebben az érvelésben, azonban a fejlődő nemzetiségi gondolat körében élő Klein e tisztán réhdi állásfoglalásban is nemzetiségi ellenszenvet fedezett fel és megjegyezte, hogy a szászok „venditant quidem privilegium ut in ipsa urbe nulla natio praeterquam Germanica (és nem Saxonica) stabiliter se se figere possit”. A püspök ezután az isteni jogra hivatkozva kérte az engedélyt a templomépítésre. Álláspontját a kancellária is elfogadta s javasolta az engedély kiadását, mivel az „per pium legatum collatus est, nec ad profanum usum nationis, sed ad Dei gloriam et animorum salutem servat”. Mint látjuk, a kulturális célokat a kancellária sem ellenezte, de mihelyt azokban politicumot látott, megvalósításukat igyekezett megnehezíteni.

Az erdélyi magyarság rendi felfogása és a nemzetiségi szemlélettől való teljes távolállása a legjobban akkor tárul fel, ha a szász polgárságnak a román kérdésben vallott elveit is figyelembe vesszük. A szebeni templomépítés részletesen ismertetett esetéből már láthattuk, hogy a szászok felfogása is hasonló a rendek zárkózott szemléletéhez. Különbséget tettek maguk és a külvárosban élő románok között; magukat „sächsische Bürger”-nek hívták,⁸⁶ a románokat „Wallach”-oknak⁸⁷ s őket szolgálíknak tartották. Álláspontjuk szerint a natio egy az Universitással.⁸⁸ A románok ellen beadott panaszaikban nem találunk olyan pontra, mely a románság faji különállására vonatkozna; csak kötetlen életmódjuk ellen volt kifogásuk s azok miatt a gazdasági hátrányok miatt panaszkodtak, amelyeknek oka az unitus papoknak adott kedvezmények voltak.⁸⁹ A szebeni magistratus kérte Regay theológust, hogy semmilyen újítást ne vezessen be a románok helyzetében.⁹⁰ Ez a „nihil novi introducere”-törekvés a régi rendi keretekhez való ragaszkodást bizonyítja. Talán a legvilágosabban olvashatjuk ezt a réhdi álláspontot a szászvárosi magistratusnak a románok ellen beadott iratában. Tiltakoztak az ellen, hogy a románok magukat,

ex hoc etiana fundamento ipsos possessionis formális templi incapaces et inhabiles reddít.” EK 1732, 94 alatt hasonlóan rendi kifogással éltek s tiltakoztak az ellen, hogy a román papok híveiktől a tizedet maguk szedjék s ne, mint eddig, a szász papság.

⁸⁶ Hurm. Doc. XV². 1528. és 1690.

⁸⁷ EK 1735, 93 Denique cum dicti Valachi suburbani non sint homines hinc stabiles, multo minus propria domicilia habentes, verum civium hujatum servitores.

⁸⁸ Hung. Fasc. 359 (289): Hier und in denen meisten alten Privilegien heissen wir Populus. Populus autem est universitas, quae comprehenduntur etiam Optimates. (1749.)

⁸⁹ EK 1732, 94 és Hurm. Doc. XV². 1552. A szászoknak az erdélyi rendekkel való viszonya rendi alapokon nyugszik. (Hung. Fasc. 357. Conv. I. 163—168.)

⁹⁰ Hurm. Doc. XV². 1593.

mint polgárjoggal rendelkező elemet tüntessék fel s eljárásukat a polgári jogok sérelmének tartották.⁹¹ Az unióhoz való csatlakozás a szászok szerint is csak személyes jogokat biztosított a románok számára s nem valóságosakat (közjogiakat); ezért csak egyházi jogaikra hivatkozhatnak.⁹² Megjegyzi a magistratus, hogy régen a protestánsokkal uniót románoknak eszébe sem jutott, hogy maguknak jogokat követeljenek. E nyilatkozat mutatja a százszázalékos rendi szemléletet, de mutatja azt is, hogy a románság nemzetiségi irányú fejlődése észrevehetően fokozódott. A szász rendek ugyanis észrevették, hogy a románság kérései oly jellegűek, milyeneket ezelőtt „eszükbe sem jutott” beadni.

Az eddigiekben megismertük az egyes erdélyi rendeknek és az erdélyi hatóságoknak felfogását a román kérdésben; a szászok állásfoglalásával kiegészítve a nyert képet, láttuk az egész erdélyi szemlélet rendi beállítottságát. Képünk teljessételege kedvéért időrendi sorrendben fogunk ismertetni egy két, a románokról szóló összefoglaló és a rendek felfogását ismertető *felterjesztést*. A különböző évekből származó felterjesztések a románsággal kapcsolatos valamennyi kérdéssel foglalkoznak s az eddigiekben is látható és az egész századon át virágzó egységes rendi szemléletet tükrözik.

Az első ilyen felterjesztést 1735-ben adta be a gubernium⁹³ s benne Klein guberniumi tanácsosságával szemben foglalt állást. Kifejtette, hogy a püspök a tanácsosi rang elérése érdekében dolgozik az unióért, azonban ez a „ventillatio unionis” az uniónak nem használt, hiszen közismert dolog, hogy az unitusok nagyrésze nem is tudja, hogy mi az unió. E szomorú tényt a gubernium a papok tudatlanságával (*gravissima ignorantia*) magyarázza, akik csak akkor hivatkoznak az unió diplomájában számukra biztosított jogaikra, ha bajban vannak. A románság nagy része általában mindenre alkalmatlan, szervezetlen viszonyok között élő tömeg, melyet katonai szolgálatra sem lehet alkalmazni. Állandó lakhelyük sincs és hajlamosak minden bűnre. Főrendűek nincsenek köztük, nemesek is csak kevesen s ezek is „*infimae conditionis*” emberek, akik a kisebb

⁹¹ EK 1744, 235: „Videtur Clerus Valachicus in sede nostra Szászváros commorans jura et privilegia patriae hujus civium sibi arrogare et quasi de jure suo laesus agere, quo jure non nisi cives originarii, qui vel initio civitatis nascenti interfuerunt, vel qui ex hisce sunt geniti, quos etiam indigenas appellari mos est, gaudere valent.” Ezzel szemben a románok „vagabundi aut inquilini” sorban élnek (azaz pásztorok vagy zsellérek).

⁹³ Ut ut enim uniti Sacrae Romano-Catholicae Religioni essent, per hoc tamen nulla realia sed sola personalia privilegia et libertates ecclesiasticas nanciscerentur.

⁹³ EK 1735, 31 és Hurm. Doc. XV². 1649—52.

hivatalokra is alkalmatlanok.⁹⁴ (A gubernium itt a nemesek kis száma és alacsonyabb conditiója a miatt áll szemben az általában szokásos hivatalviselési renddel s nem a román nemesek román-volta miatt.) A románság jogi ügyeinek tárgyalására az alsóbbfokú bíróság illetékes és nem a gubernium, ahová az ügyek fellebbezés esetén kerülnek. Ez esetben azonban a gubernium személy-, natio- és conditio-különbségre való tekintet nélkül ítélkezik. A gubernium már csak azért sem tárgyalhatja a románok ügyeit, mert ezek a többi három bevett nemzet közt elszórva élnek, a fejedelemség egyik részén sincs lakhelyük, s ezért őket bevett nemzetnek tekinteni nem lehet.⁹⁵ Az uralkodó tehát nem teheti ilyen magas rangba a románság püspökét sem; hasonló eset még nem fordult elő s különben is sok család érezné magát megbántva emiatt. A püspök úgysem érne rá tiszte ellátására egyébbirányú elfoglaltságai miatt. (Argus igitur et Atlas centimanus sit Valachorum episcopue oportet.)

A következő évben az országgyűlés az unitus klérus panaszairól írva megjegyzi, hogy a román püspök olyanokat követel, miket a rendektől még soha nem követelt senki s nem is fog követelni; melyek a haza és az eddigi privilégiumokkal is ellentétben állanak. A püspök a natiók mindezideig békében birtokolt jogainak eversióját követeli; követelése a nemesség és a nemesi jogok elleni támadás, melyeket pedig mindig tiszteletben tartottak. A követelt jogok sem a papságot, sem a népet nem illetik meg.⁹⁶ — A negyvenes évek elején zajlottak le azok a harcok, melyek az 1744-es törvények 7. pontjával nyertek befejezést. Ez articulus, mint tudjuk, a románságot negyedik nemzetnek nem ismerte el s elrendelte, hogy az unitusok azon nemzet praerogatíváival éljenek, amellyel együtt laknak. Az országgyűlést megelőzően a rendek erős küzdelmet folytattak rendi jogaik érdekében e több élehangú felterjesztést adtak be. 1743-ban kifejtették,⁹⁷ hogy az egyesült románoknak nem lehet a nagyedik nemzet jogait megadni, mert eddig sem

⁹⁴ Est nihil ominus multitudo incondita, in universum servilis conditionis, unde neque Majestas Vestra Sacratissima etiam in militiam ipsos adsciscere dignatur, vagi, profugi, inconstantes, semi-, si non plane barbari, in omnia mala et scelera proni, catholicorum et religionis catholicae osores, et si via pateret, persecutores maximi, inter quos tarnen magnates nulli, nobiles pauci et qui sunt infimae conditionis et ad minima quoque officia supportanda incapaces.

⁹⁵ Deinde nec tractantur in gubernio res pure putā valachicae, cum gens haec mixtim ac dispersim inter tres reliquas receptas nationes habitans et nullam huius principatus partem pro fixa sibi sede assignatam habens, respectu nationalitatis pro natione haberi non potest, sed etsi uniti essent, iuxta clementissimum diploma leopoldinum statui catholico... adnumerari deberent.

⁹⁶ Hurm. Doc. XV² 1655—6. A legfontosabb szakasz: postulat id, quod nobilitati et praerogativae nobilitari, cuius sanctam habemus observantiam, maximam vim infert.

⁹⁷ EK 1743, 237.

volt semmilyen privilégiumuk s az még nem ok a recipiálásra, hogy nagy szaporaságuk következtében elfoglalták a háborús időkben elpusztult magyarok, szászok és székelyek helyét. A románok tehát csak úgy juthatnak kedvezményhez, ha a három bevett nemzet valamelyikéhez csatlakoznak; negyedik nemzet nem lehetnek, mert ez a nemesi jogok porbahullását jelentené.⁹⁸ A román nemesek különben is egyenjogúak a magyar nemes-séggel.

Ez évek egyik legérdekesebb dokumentuma az a felterjesztés, melyet az 1744-es országgyűlés alatt adtak be a rendek.⁹⁹ Hosszasan felsorolták a fejedelemségben megoldásra váró problémákat s a helyzetnek megfelelő részletességgel foglalkoztak az erdélyi románság kérdésével. Alaptételként a törvény szavaival megállapítják, hogy a románság nem recepta natio és csak „usque ad beneplacitum” toleráltatik. Ez a systema a négy vallás és három nemzet egy akarattá olvadt egysége (...nationes et... religiones in unam mentem coalitae) biztosítja Erdély virágzását és boldogulását. Egyes elvetemdedt és elszánt emberek azonban e rendszert meg akarják változtatni. A rendek az erdélyi törvényekre hivatkozva viszont azt állítják, hogy minden ilyirányú ténykedés büntetése „nota infidelitatis” kell, hogy legyen. Javadalmakat és jogokat idegeneknek adni nem szabad;¹⁰⁰ a románok pedig a köztük található nemesek kivételével ilyeneknek számítandók, mivel csak jobbágyszolgáltatás teljesítésének feltételével s csak ideiglenesen engedték őket megtelepedni. Nagymértékű szaporodásuk különben is aggodalomra ad okot, hiszen a „per mortem” pusztuló magyar falvakat elfoglalják s hamarosan a trójai faló szerepét fogják játszani. Tulajdonságaik sem a legmegbízhatóbbak. Állhatatlanok, mindig az uralkodó valláshoz csatlakoznak, szoros kapcsolatban állanak szomszédos orthodoxokkal (szerbekkel, románokkal, oroszokkal, bolgárokkal és görögökkel) s ezzel veszedelmes helyzetbe hozzák a birodalmat. Ha a Kárpátok természetes határvonala nem állana fenn, az orthodoxok már teljesen elnyelhetnék volna Erdélyt.¹⁰¹ Eddig sem voltak a román fejedelmek Erdély jóakarói s az orosz udvartól sem

⁹⁸ „...nostraque et majorum nostrorum in Augustissimam Majestatis Sacratissimae Domum, testata claraque merita et praerogativa per ejus modi conjunctionem in pulverem cadant.” (L. hasonlóan Hurm. Doc. XV⁵. 1653 és VI. 577.

⁹⁹ Hung. Fasc. 358. Conv. I. 59—69. De Intestinis Principatus Transylvaniae Malis et eorum Remedijs Curativis Salutarijs Consultatio.

¹⁰⁰ Beneficia et Jura Civitatis Extraneis et Peregrinis communia facere omnium gentium jura vetant.

¹⁰¹ Quibus Transylvania exigua, tanquam Antemuralis et exposita, nisi Alpibus et montibus Carpatibus fuisset Coronae instar circumsepta, taliterque pro Naturae fortificatione immunita, jam diu per antelatos Walachorum Transylvanorum fidei consortes Wicinos (sic!) absorbenda erat.

lehet sok jót várni. E súlyos okok miatt az uralkodónak nem szabad az eddigi erdélyi alkotmányos élet megbontására gondolni. A három nemzet különben is „unum corpus morale”-t alkot; ami nézeteltérés volt is köztük, az felekezeti háttérrel rendelkezett. Ha faji gyűlölet Erdélyben szerepet játszott volna, akkor a natiók már régen kipusztultak volna.

A rendi szemléletmód teljessége szempontjából érdemes megemlékeznünk Nádasdy Ferenc magyar kancellár 1756-ból származó felterjesztéséről. A kancellár a bihari románságról írva, tiltakozott az ellen, hogy a románokra is kiterjesszék az illyr nemzeti privilégiumokat, vagy hogy e privilégiumok az egész ország területén élő orthodoxokra érvényesek legyenek. Kifejtette, hogy a magyar alkotmány szerint minden natio és religio egyenlő elbánásban részesül s hogy paraszti conditiojú embereket mindig parasztként, polgárokat polgároként s nemeseket nemesekként bírálták el.¹⁰²

A rendiség teljes mértékben rendi s a nemzetiségi gondolattól távolálló felfogása az összefoglaló jelentések, egyes rendi megnyilatkozások és a rendi hivatalok felfogásának ismerete alapján tisztán áll előttünk. Egy esetben találkoztunk olyan rendi véleménnyel, mely a román kérdés fejlődésében a „zelus Religionis et Connationalitatis” működését látta s a szláv orthodoxiától féltette Erdélyt, azonban e felterjesztésben is csak másodsorban szerepel ez a gondolat a rendi jogokért érzett aggodalom mellett s akkor sem tisztán nemzetiségi-politikai megfogalmazásban. Az időrendben utolsó helyen álló összefoglaló jelentésből látjuk, hogy a rendeknek teljes mértékben rendi és a nyugati társadalomfejlődéshez viszonyítva anachronisztikus felfogása és a rendi alkotmányhoz való görcsös ragaszkodása nemzetiségpolitikai szempontból nem szolgálta a magyarság érdekét. A felterjesztés szelleme már nem a rendiségé; erősen érezhető rajta a felvilágosodás népjóléti eszméinek hatása, sőt ezen túlmenően az is, hogy egyesek elválva a rendi szemlélettől, társadalmi osztályoktól elvonatkoztatott, egyetemes magyarságra és románságra gondolnak.

E névtelenül írt jelentést az államtanácshoz nyújtották be 1769-ben.¹⁰³ A jelentés részletesen foglalkozik Erdély gazda-

¹⁰² IS Fasc. III. Conv. 138—140. Valamennyi alattvaló „...nicht anderst, als nach denen Landes Verfassungen, nach welchen alle Nationen und Religionen gleich zu achten wären, tractiret werden könnten, folglich diesfalls die Bauren aie Bauren, die Bürger als Bürger und die Edelleuthe als Edelleuthe zu respiciren wären.” — A rendek és az emelkedő papi réteg küzdelmét árulják el azok az adatok, melyek a papok gyermekeinek jobbágyszolgálatra való szorításáról és a határkatonaságtól való eltiltásáról szólnak (SR 1762, 2217; 1762, 2461—2830 és 1763, 2529.)

¹⁰³ *Száma Staatsrat 1769, 951.* Az iratra dr. Berlász Jenő hívta fel figyelmemet. Kiadása rendkívül fontos lenne a 18. századi erdélyi történetre vonatkozóan.

sági, katonai, népesedési, nemzetiségi, vallási, igazgatási, jobbágyügyi és kereskedelmi kérdéseivel. Dolgozatunkban még kivonatossan sem ismertethetjük e rendkívül fontos iratnak azon részeit, melyek tárgyunkkal nincsenek szoros összefüggésben s kénytelenek vagyunk megelégedni a népesedési, valamint a nemzetiségi és vallási kérdéseket tárgyaló fejezetek ismertetésével.

Á népesedésről szóló fejezet¹⁰⁴ Erdély természetes gazdagságának költői leírásával indul meg, majd ehhez hozzáfűzi, hogy Erdélyt 72 év óta megkímélte a háborús pusztítás. Adott volt tehát minden lehetőség arra, hogy a fejedelemség normális módon fejlődjék. Ez azonban nem történt meg. A szerző az okot a jobbágyok helyzetében látja. Kifejti, hogy az erdélyi román-ság majdnem teljes egészében, a magyarság túlnyomórészt s a szászok kisebb részben jobbágyi kötelek között él. A jobbágyok ezek számára súlyos teher, mely velük hazájukat meggyűlölteti.¹⁰⁵ Sok román e terhek emigrációra kényszerítettek. Sokkal súlyosabb a románoknál a magyar jobbágyok helyzete. Ezek ugyanis nem hajlandók magukat mindenben alárendelni a földesurak akaratának, hanem a hatóságoknál keresnek védelmet. Ezáltal a magyar földesurakat ellenségükké teszik s ezek szabadulni igyekeznek tőlük. Telkeikre román jobbágyokat hoznak, mert ezek nem tartoznak semmelyik bevett natiohoz. A magyar jobbágyok tehát szintén emigrációra kényszerül. *Ez a folyamat eltávolítja a fejedelemségből azt a natiót, mely az országnak tulajdonképpeni natiója.*¹⁰⁶ A magyarság, mivel iparhoz, kereskedelemhez nem ért, elzüllick vagy kivándorol. Helyét az eddig pásztoréletet élő román-ság foglalja el; így még a magyarság pusztulásán kívül az össznépeesség is fogy, mert a pótlás nem bevándorlás útján történik.¹⁰⁷ A ki-

¹⁰⁴ Címe: Bevölkerung des Landes mitels Einschränkung der entvölkerenden Benehmungen, theils durch allerhöchste verzeigungen, theils durch eine ex Gremio Gubernii zu bestellende Commission in Unterthanensachen, und aufstellende Procuratores, die dem Unterthanen ex officio vertreten.

¹⁰⁵ Die Leibeigenschaft ... ist eine drückende Bürde, die dem unterthan die Luft verdicket und das Vatterland verhasset macht.

¹⁰⁶ Der Siebenbürgische Hungar, der sich nicht nach dem Schicksall des Wallachen der despotischen Willkühr des Grundherrn unterjochen lässt, sondern bey denen Gerichts Tafeln Schutz suchet, verlihet die Neigung seiner nations verwandten und mus erleiden, dass der Adel unter Geschickten Titeln sich seiner los machet, und die von ihm bewohnte Gründe einem Wallachen übergiebet, den er nach denen Gesäzen seiner Willkühr benuzen kann. Dieser Fürgang entvöllkeret das Fürstenthum von jener Nation, die die eigene des Landes ist.

¹⁰⁷ A magyarok kivándorlására von. Halmágyi István naplója (MHHSS 38. kötet) erősíti meg a jelentés hitelét. A napló több helyen (pag. 60, 127, 257, 276) ír arról, hogy a hatvanas években magyarok vándoroltak ki Moldvába. Okul a földesurak bánásmódját hozták fel. „Nem győzték a terhet hordozni” vagy a földesurak „keménysége” ellen volt kifogásuk. — Más vonatkozásban is van tudomásunk róla, hogy a földesurak szívesebben alkalmaztak kevesebb jogi előnnyel

vándorlottakén kívül még a kihalt magyar családok helyére is románok kerülnek. Ennek következtében sok faluban, melyek 40—50 évvel ezelőtt tiszta magyar lakosságúak voltak, most fele-részen románok laknak.¹⁰⁸

Ezeknek a körülményeknek a szerző szerint meg kell változniok, ha nem akarják, hogy a magyarság teljesen kipusztuljon. A szász jobbágyság helyzetét valamivel jobbnak látja szerzőnk; ezek nem szorultak kivándorlásra. A népesedési kérdés lényegileg tehát a magyarságra és a románságra vonatkozik, összefoglalóan és részletesen tárgyalja ezután az előbb vázolt folyamat egyéb okait is, s ezeket a következőkben látja: 1. a szolgáltatások nincsenek szabályozva; 2. a magyar jobbágyságot az uraiban iránta élő ellenszenv kivándorlásra kényszeríti; 3. a földbirtokviszonyok nincsenek rendezve; 4. a nemesi földek szétaprózódtak; 5. a jogtalan orthodoxok sérelmei orvosolatlanul maradtak; 6. a népsűrűség és a termelési lehetőség nincsen arányban; 7. a jobbágyságnak nem szabad erdőt irtaniok; 8. a szászok hatalmas területekre idegeneket fogadnak be. Mindezen belső okokon kívül lát olyan külső okokat is, melyek az elnéptelenedést elősegítik. Oroszország részéről állandóan emisszáriusok serege szervezi a kivándorlást,¹⁰⁹ a pópák viszont a népet azzal a könnyebb sorssal kecsegtetik, melyben a Kárpátokon túl, a vajdaságokban része volna. Az emigráció méreteinek veszedelmes növekedését csak az akadályozta meg, hogy a nép odaát még erősebb elnyomás alatt állott.¹¹⁰

A szerző megoldást is ajánlott jelentésében. Szükségesnek látja a szorosok szigorú őriztetését is, azonban első feladatnak a baj okának megszüntetését tartja. A jobbágyságnak normális anyagi körülmények közé kell kerülnie. E cél elérését szolgálná a gubernium által kiküldött bizottság és a jobbágyságprocuratorok működése. Konkrét javaslattal állott elő az ország benépesítésére vonatkozólag is. 8000 családot kell elhelyezni az eddig még felosztatlan jobbágytelkeken $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ telekrészre. Ezenkívül 10—12.000 család bevándoroltatását kell lehetővé tenni (az alsó-ausztriai protestánsokat ajánlja) s megoldást kell találni a román kérdésben is. A lenézésnek megértésé kell válnia velük szemben; ezúton remélhető, hogy becsületes munkája segítségével a románság segíteni tud helyzetén. Ha a jobbágyságot így

rendelkező elemeket. Több esetben elűzték az unitue papot és orthodoxot hoztak a helyébe (EK 1734, 102; 1737, 259; Nilles II. 546. és Hurm. Doc. XV² 1625 és 1597.). Egy, a hatvanas évek elejéről származó jelentés (Hung. Fasc. 357. Conv. I. 91—92.) megjegyzi, hogy a földesurak örültek az emigrációnak, mert így a parasztok kötöttséggel rendelkező földjeit jobban ki tudták használni.

¹⁰⁸ Teljesen hasonlóan ír a már tárgyalt 1744-es rendi felterjesztés is. (Hung. Fasc. 358. Conv. I. 59—69.)

¹⁰⁹ Magyarok oroszországi kivándorlására von. I. MHHSS 38. kötet 277.

¹¹⁰ Ugyanez a gondolat az 1746-os emigrációs iratokban (EK 1746, 90—91.)

elviselhetőbb helyzetbe sikerül hozni, akkor pár éven belül a ki vándorlottak is vissza fognak térni.

A jelentés egy másik fejezete Erdély nemzetiségi és valási viszonyairól számol be.¹¹¹ Feltűnő a szerző felfogásában az, hogy magyarokról, szászokról és románokról beszél, mint Erdély három nemzetéről. Magyarok és székelyek ugyan „respectu Statuum Provinciae” és „respectu der Geschlechter” két külön nemzetet alkotnak, azonban helyzetük hasonlósága miatt a szerző együtt tárgyalja őket. Egyetlen különbségnek azt tartja köztük, hogy szabad székelyt jobbágysorba taszítani nem lehet. A fejedelemség voltaképpen natiója a magyar; ennek sorából kerültek ki a fejedelmek és a vezető arisztokrácia. Magyarok, székelyek és szászok alkotják a hivatalos államot. Ezekhez járul a magát római leszármazottnak tartó románság, melynek legnagyobb része jobbágysorban él. Részletesen ismertetve az egyes natiók helyzetét, kifejti, hogy a magyarság (magyar és székely) elég nagy százaléka a nemességhez tartozik; alapvetően viszont leszögezi, hogy a túlságosan népes birtokos nemesség az ország kárára szolgál,¹¹² mert a földbirtok intenzívebb kihasználására törekszik. A magyar nemesség nem hajlandó semmilyen áldozatra és adót nem fizet. Nemesi jogához való ragaszkodása és földbirtokpolitikája elnéptelenedéshez vezet. Polgári rendet a magyarság nem tudott kitermelni magából, ezt a görögök és örmények helyettesítik. A szászok földműveléssel foglalkoznak s üzemformájuk a nagybirtok. Nem jó gazdák, s az udvarban elterjedt jó híruket csak politikai megbízhatóságuknak köszönik. A románok jobbágysorban és elszórva élnek s a politikai államnak nem tagjai. Tudományos képzést csak egyes papjaik kapnak, azonban a köznépből sok eredeti ügyesség és talentum rejtőzik. Származásuknak szellemi és testi nyomait a jobbágyélet eltüntette, azonban nem lehetetlenység őket megnevelni. Majd részletesen ismerteti a románok (unitusok és orthodoxok) életmódját, földművelési technikájukat, végül pedig ajánlatot tesz a jobbágyság fokozatos megszüntetésére. Reméli, hogy ezzel a fejedelemség népesedési viszonyai is javulni fognak.

A jelentésből elének táruló kép teljessétele kedvéért érdemes megismerkednünk az államtanács tagjainak a jelentésre vonatkozó votumaival. Az első votumot Gebler írta s megjegyzi, hogy a jelentésben vázolt elveknek át kell menniük az egész államigazgatás tudatába, azonban ezzel a megoldási tervvel a jelenlegi hivatalokat terhelni nem lehet. Erdélyi hivatal-

¹¹¹ Címe: Verschiedenheit deren Nationen und Religionen in der Verschiedenheit der Vorzügen, und in der verschiedenen Nuzbarkeit gegen sich, gegen das Wohl des Landes und den Landes Fürsten.

¹¹² Es ist bereite als eine allgemeine Grund maxime aufgenommen worden, dass der alzuhäufige Adel dem Wohlstand eines Landes nachträglich seye.

nokok számára szervezni kell egy előkészítő iskolát „Kanzel der Polizey-, Handlungs- und Finanzwissenschaften” néven s ennek elvégzése legyen egy erdélyi állás elnyerésének feltétele. Az ismertetett fejezetekre vonatkozó különös megjegyzéseiben kifejtette, hogy a nemesség megszorodása és a jobbágyok csökkenése folytán előállott káros finánciális helyzetben a nemesség megadóztatásával lehetne segíteni. A magyar földesurak és jobbágyok ellenséges viszonyán ideiglenesen egy törvénnyel lehetne változtatni, mely előírná, hogy azokba a falvakba, ahol azelőtt magyarok laktak, csak magyarokat lehessen telepíteni. Általános javulást csak az úrbéri ügyek egyetemleges rendezése után lehet remélni. Ez vonatkozik a románságra is; ugyanis a szerző kívánsága szerint a jobbágyok megszüntetésével rendezni a jobbágykérdést: jámbor kívánság, de megvalósíthatatlan (mehr fromme Wünsche, als thunliche Sachen). A szászokra vonatkozó részben túlzásokat látott és óvatosságra intett. Stupan és Binder az előző votumhoz csatlakoztak. A tanács legszélesebb látókörrel rendelkező tagja, Borié elismeri a szerző külsőleges ismereteit, azonban azt tartja, hogy nem a lényegét írta meg jelentésében. Javasolja, hogy az egész jelentést el kell küldeni O'Donnell tábornoknak, Erdély katonai parancsnokának és gubernátorának, azonban a kényesebb pontokat (így a magyar nemességről és jobbágyokról szólót) el kell hagyni. A szászokra vonatkozó részt ő is kifogásolja s bízik az úrbéri rendezés sikerében. Okvetlen közlendőnek tartja a tábornokkal az oroszokra vonatkozó passzust. Blümegeen nem nyilatkozott lényegbevágóan. Starhemberg a jobbágyügyekre vonatkozó részt tartotta fontosnak s az elintézést O'Donneltól, az urbáriumtól és a haditanácstól várja. Kaunitz-Rittberg szintén. A resolúció a jelentést valóban O'Donnellhez utaltatta át.

A jelentés szerzőjét nem ismerjük, azonban következtethetünk arra a környezetre, melybe tartozott. A magyarságról féltő szeretettel beszél, a szászokról nem nyilatkozik hízelgően s ugyanezt mondhatjuk, minden józan tárgyilagosságát is tekintve, a románságról szóló véleményéről is. Valószínű tehát, hogy magyar származású volt. A jobbágyokról (magyarról és románról egyaránt) vallott elvei azt mutatják, hogy megismerkedett a felvilágosodás népjóléti elveivel. Valószínű tehát, hogy olyan bene possessionatus nemesi vagy lelkészi családból származott, mely gyermekét külföldi tanulmányútra küldhette. E magyar származású és az intellektuális réteghez tartozó névtelen, mint kortárs és szemtanú természetesen nem ítélt meg az eseményeket teljes tárgyilagossággal s megállapításaiban biztosan találkozunk túlzással, ezt azonban izzó magyarságával megmagyarázhatjuk. Jelentése mindazonáltal több rendkívül fontos tényt bizonyít. Bizonyítja a felvilágosodás népjóléti eszméinek (igaz, hogy csak kisméretű) elter-

jedését a magyar vezetőség körében s bizonyítja egyúttal a nyugati kultúrával rendelkező magyar széles látókörét. És bizonyítja azt, hogy a felvilágosodás ideológiájával megismerkedő művelt magyar nem merült ki a fellengős humanitárius eszmék hangoztatásában, hanem azokat szoros kapcsolatba tudta hozni a magyarság sorsával.

*

Az udvar álláspontja a 18. századi román kérdésben több alkotóelemből állítható össze. Ez az álláspont a század folyamán fokozatos fejlődésnek és változásnak volt alávetve. Az udvar és a (magyar és erdélyi) rendek viszonyának kérdése, tehát a közjogi kérdés az egész század folyamán érezte hatását s megadta a változások keretét.¹¹³ A század első felében, Mária Terézia trónraléptéig az udvar és a rendek viszonyát az udvarnak az a törekvése határozta meg, hogy lehetetlenné tegyen minden, a Rákóczi-felkeléshez hasonló megmozdulást. Helyesen ismerték fel Bécsben az egyetlen célravezető módszert, mely a megbékéltetésben és a rendek közjogi helyzetének tiszteletbentartásán nyugodott. A közjogi status quo fenntartására való törekvés alkotta a Szekfü által közjogi kompromisszumnak nevezett megoldás gerincét. A dinasztia és a rendek békés együttműködése Mária Terézia trónraléptéig meghozta gyümölcsét; a rendek loyális segítségnyújtása, úgy látszott, véglegessé tette a békét a két régi ellenfél között. Mária Terézia uralkodása azonban új világnézetet jelentett, melyet a magyar rendiség nem tudott teljesen magáévá tenni. A királynő uralkodása a közjogi alapokon nyugvó viszonyt új színnel bővítette: a közjogi kérdéssel szorosan egybefonódva megjelent a népjóléti kérdés is. E népjóléti kérdés természetesen nem csak humanitárius kiindulóponttal rendelkezett; a jobbágy-elemek védelme egyúttal az államháztartás jövedelmének védelmét is jelentette, azonban mindkét ok azal az eredménnyel járt, hogy az udvar fokozottabb mértékben foglalkozott a jobbágyság helyzetével. Ennek következtében az udvar és rendek újra szembekerültek egymással; a küzdelem most már nem a fegyveres erő eszközével folyt. Az udvar a rendek közjogi igényeit továbbra is tiszteletben tartotta, ellenben gazdasági és kereskedelmi úton igyekezett magát kárpótolni a közjogi téren szenvedett érzékeny anyagi veszteségekért. A küzdelemből közjogi szempontból a rendek kerültek ki győztesen, mert nem vesztek semmit; gazdasági szempontból azonban az udvar alapozta meg jobban helyzetét

¹¹³ Ez összefoglaló sorokhoz az alapot Szekfü Gyula szintézise adta (Hóman—Szekfü³ IV—V. passim).

a fokozatosan bevezetett jobbágy védelmi, kereskedelempolitikai és kulturális intézkedésekkel.¹¹⁴

A közjogi szemlélet és a rendek közjogi igényeinek tiszteletbentartása egész korszakunkra jellemző s abba az erdélyi románság és az udvar viszonyának kérdését minden nehézség nélkül el tudjuk helyezni. A korszak első felében a rendeknek a románsággal kapcsolatos valamennyi kérése támogatásra talált az udvarban; a másodikban sem érte a rendeket közvetlen támadás, az udvar szinte felettük elnézve törekedett arra, hogy szándékait népjóléti és pénzügyi téren megvalósítsa. A közjogi szemléletmódnak és a belőle fakadó jobbágyvédelmi intézkedéseknek kérdésünk szempontjából legfontosabb jelentősége az, hogy a jobbágy fogalma az udvar szemében nem vált külön magyar és egyéb nemzetiségű jobbágyok fogalmára. A jobbágyságnak ez egységes szemlélete tehát kizárta azt, hogy az udvar a románságban politikai nemzetiséget lásson. Az ily módon egységben látott jobbágyság fogalma mellett azonban találunk olyan motívumokat az udvar szemléletmódjában, melyek ez egyetemleges jobbágy-fogalomból elvonták és önálló egységgé tették a román jobbágyság két különböző részét, az unitusokat és az orthodoxokat. A közjogi szemléletmódot az udvar csak a rendekkel való helyzetének kényszerítő volta miatt vállalta magára. A barokk-katholikus birodalom közjogon, népjóléti és pénzügyi kérdéseken túl rendelkezett egyetemesebb, magasabbra szárnyaló gondolategységgel, a vallás eszméjével. Koller fejtette ki egy 1757-ből származó votumában, hogy a vallási kérdés az állam politikai viszonyaival kapcsolatban álló igen kényes probléma s helyzetétől függ az állam és alattvalóinak jóléte és boldogsága.¹¹⁵ Látuk, hogy az erdélyi románság kérdése is szorosan összefüggött a vallási kérdéssel s megismertük azt a nemzetformáló hatást, melyet a katholicizmus az unió terjesztésével a románságra gyakorolt. A románság uniált részét az udvar a katholicizmus

¹¹⁴ A rendek elleni gyanakvásnak volt külpolitikai oka is. Tudtak ugyanis az udvarban arról, hogy a protestáns rendek kapcsolatban állottak az orthodoxiával és a porosz udvarral. Az előbbire von. I. az előző fejezetben említettek, az utóbbira Gragger: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berlin—Leipzig 1923. (Ung. Bibl. 6.) 5—6. és 87. lapok, valamint IS Fasc. IV. Conv. (68), ahol Kaunitz-Rittberg 1762-ben Mária Teréziának ír Bartenstein ismeretes arcanum-elméletéről: „Wie ich dann auch mit dem ernannten Freyherrn darinnen verstanden bin, dass weit eher etwas widriges von denen Augspurgischen und Helvetischen Glaubensgenossen zu befürchten wäre, wenn dem König in Preussen jemalen gelingen sollte, mit einer ansehnlichen Macht in Hungarn einzudringen.”

¹¹⁵ IS Fasc. III. Conv. 2. (62): Die Religion ist bekanntermassen der häcklichste Punct, welcher mit der Beschaffenheit jedwederen Staats in der engsten Verknüpfung stehet; desselben beglückter Wohlstand sowohl, als der betrübte Verfall hangt nach dem unstrittigen Beweis unzähliger Begebenheiten davon ab.

és a birodalmi barokk kultúra egyik oszlopának tartotta s kulturális és politikai jogait mind vallási, mind népjóléti szempontból kiváló figyelemben részesítette. Míg az erdélyi unitus románokat az udvar szemléletében a vallási kérdés, az unió emelte ki az egyetemes jobbágy-fogalomból, addig az orthodoxia az udvar szemében inkább mint külpolitikai tényező szerepelt. Az első fejezetben láttuk, hogy az orthodoxia külföldi orientációjára milyen élénken reagált az udvar s tudjuk, hogy a román nemzetiségi öntudat milyen sokat köszönhet az orthodoxiával való kapcsolatainak. A románság orthodox részét az egyetemes jobbágy-fogalomból tehát az udvarnak az orthodox kérdésben vallott felfogása emelte ki. E két külön egységnek az eddigiekben ismertett belső fejlődése és e fejlődéssel kapcsolatban az udvar véleményének átalakulása alkotta alapját a 18. és 19. századok fordulóján teljes erővel jelentkező nemzetiségpolitikai szemléletnek.

A románságnak tehát e hármas, közjogi, vallási és külpolitikai szemüvegen át való szemlélése alkotta az udvar állásfoglalásának alapját. E hármas és egymást szervezésen kiegészítő szemléletmód determinálta az udvar állásfoglalását azáltal, hogy többszörösen megkötötte s egyirányú szándékainak megvalósításában meggátolta. A közjogi kötöttség nem engedte, hogy az unitusokat jogaik teljes birtokába helyezték; a külpolitikai kötöttség meggátolta egyes udvari politikusoknak azt a szándékát, hogy az orthodox román jobbágyságot a magyar rendiség ellen felhasználják. A katolicizmus és az orthodoxia irányából ható vallási kötöttség viszont nem engedte meg, hogy az erdélyi románság az udvar szemében már a 18. század közepén mint egységes nemzetiség szerepeljen. Erre a fokra az udvar csak a század végén jutott el. Ezeket a szempontokat látjuk érvényesülni azokban az egyes esetekben, melyek különösen jellemzők az udvar és a románság viszonyára. Természetesen kiválogatást kell végrehajtanunk az erdélyi románság 18. századi történetének aktaszerűen megörökített eseményei között s csak a jellemzőekről tehetünk említést. Általában az udvar állásfoglalását az egész század folyamán kétféle megnyilatkozásban ismerhetjük meg. Az uralkodó rendeletei azokat az irányelveket szegezték le, melyek szerint a kérdés megoldást nyert; az előzetes javaslatok viszont elénktárik azt a gondolatvilágot, melyben a rendelet létrejött. Természetesen a resolútiót nem tekinthetjük minden esetben az, uralkodó személyes megnyilatkozásának, hiszen javaslatok alapján fogalmazták meg s hatással voltak rá az előbb említett kötöttségek is. Azonban különbséget kell tennünk a közvéleményre alakító hatást gyakorló resolúció és a javaslatok között. Az udvarnak a román kérdésben vallott álláspontja éppen ezért inkább az előzetes javaslatok anyagából állítható össze s nem a resolúciókhól.

Az udvar szemléletmódjára ható különböző kötöttségek miatt nehéz kihámozni a román kérdésben vallott álláspontját s különös nehézségekbe ütközik ez a század első felére vonatkozóan. A kötöttségekből eredő kényes helyzetben az udvar számára nem maradt más hátra, mint a formulák köpenyegébe való burkolódzás. Igyekezett mindegyik félnek a lehetőségig eleget tenni. Jól látható ez Károlynak az 1727-es püspökválasztó zsinatra küldött határozatából, mely szerint az uralkodó célja az volt, hogy a megválasztandó püspök az unióért és az unitus nép és papság lelkiüdvéért és nyugalmaért munkálkodjék.¹¹⁶ Többször érezzük egyes kérdések megoldásánál; hogy az udvari körök és a magyar rendiség, élesen szembeszállottak egymással. Ez ellentétet érdekes megvilágításba helyezte Rabutin tábornoknak egy 1702-ből származó jelentése, melyben kifejtette, hogy a rendek a jobbágyok előtt azt híresztelték, hogy minden szolgáltatást a császárnak kell fizetniök. Így a jobbágyság előtt is gyűlöletessé akarták tenni a német rendszert.¹¹⁷ Az udvari körök rendiség-ellenes felfogását élénk színekkel tükrözi az egyik híres udvari tervsináló Fra Angeli Gabriele da Nizza 1701-ben írt magyar vonatkozású javaslata.¹¹⁸ A felterjesztés a Lipót-féle abszolutizmus terméke s ennek megfelelően javasolja, hogy a rendiséggel szemben a nemzetiségeknek és a jobbágyságnak kell nagyobb befolyást biztosítani. Kívánja, hogy külön bizottság foglalkozzék ezek ügyeivel. Különösen nagy hatalmat szeretne adni a szerbeknek, amennyiben három mezei kapitányság felállítását tervezi számukra. A szerb és román jobbágyság részére a földesuraktól független bíróságot óhajt felállítani.¹¹⁹ Az udvar egyes körei a század elején élesen szembenállottak a rendiséggel; azonban a Rákóczi-felkelés leverése után az udvar nem tehetett egyebet a rendek megnyugtatójánál. Így tehát a rendeletek is mindig a békés viszony megtartására való törekvést árulták el. Ennek ellenére az udvarhoz közelálló polgári és katonai körök kifejezik a rendiséggel ellentétes felfogásukat. Wallis tábornok, akihez a havasalföldi és moldvai vajdák is többször fordultak az erdélyi románság érdekében, népszámlálást rendelt el s nála fordult elő először az egyházi kérdések megoldásánál az a gondolat, hogy a tiszta és vegyes román falvakat külön tüntessék fel.¹²⁰

¹¹⁶ EK 1727, 93.

¹¹⁷ Hurm. Fragm. II. 72. „...toute la haine en retombe sur la domination allemande; maxime, par laquelle les grands de ce pays-cy cherche à rendre cette nation odieuse à la province.”

¹¹⁸ Il Governo dell’Ongaria 1701. Tört. Tár. 1900. 219—263. és Hóman—Szekfü³ IV. 239—241.

¹¹⁹ Per mancanza de Giudicio e della Giustizia minacciano tanti Rasciani e Valachi qualche fatale accidente, possibile ancora da prevenirei, se con le leggi li saranno assignati li suoi Tribunali.

¹²⁰ EK 1733, 63.

A század első felében az erdélyi románság ügyei az államkonferencián vagy rendkívüli megbeszéléseken kerültek szőnyegre.¹²¹ Ezeknek a rendiséggel való szembenállása látszik p. o. az erdélyi vallásfelekezetek felsorolásánál is; a négy recepta religio közé beveszik másodikként az egyesült hitet is, „religio Valachica” néven.¹²² A konferenciák végcélja csak a szembenálló felek megnyugtatása lehetett,^{122a} azonban sokszor hajlottak a román papság felé és pártolták Klein püspök kérését. Erősen javallottak a püspök kinevezését, majd pedig joghatóságának az összes görög rítusúakra való kiterjesztését.¹²³ Megokolásul természetesen az államraiment említették: a nép között felmerülő zavargások és a külföldiekkel való kapcsolatok megszüntetését vélték így elérhetőnek. A guberniumi tanácsosságot azonban már nem javasolták Klein számára, mert e lépés a rendek érzékenységét megsértette volna.¹²⁴ Klein kéréseiből e fórumok is átvették a „Valachica unita natio” megjelölést; támogatták a püspök kulturális törekvéseit és javasolják román iskolák felállítását, hangoztatva természetesen a szankciókat a tanulni vágyó ifjakat visszatartó földesurak ellen.¹²⁵ A román kulturális törekvések támogatását az mutatja legjobban, hogy erősen pártolták a balázsfalvi uradalom ügyében a püspök álláspontját.

Mária Terézia uralkodása, különösen annak második fele változást hozott az udvarnak az erdélyi románságról vallott felfogásában. A népjóléti szemlélet, mely a királynőnek szinte személyes ügye, az uralkodás alapelveiről vallott meggyőződésének eredménye volt, fokozatosan érezte hatását a román kérdésben is. Különösen nagy szerep jutott e téren az 1761-ben felállított államtanácsnak;¹²⁶ e hatóság jogkörébe került végső fokon az államigazgatást érdeklő valamennyi fontosabb ügyirat. — A királynő uralkodásának első éveit az 1744-es országgyűlést megelőző küzdelmekkel teltek el. Az uralkodó a rendek kívánságának mindenben eleget tett, mint ezt a 7. pont is mutatta Klein kérésének teljesítését attól tette függővé, hogy azok ne ellenkezzenek az erdélyi alkotmány rendjével. Azonban már ekkor figyelmeztette a rendeket, hogy a

¹²¹ EK 1732, 88. Az utóbbinak tagjai 1732-ben Wallis tábornok teljhatalmú királyi biztos, az erdélyi római és görög katolikus püspök, Oltenia cameralis directora és néhány katolikus guberniumi tanácsos.

¹²² EK 1732, 94. L. hasonlóan Kleinnél EK 1732, 34.

^{122a} EK 1736, 140.

¹²³ EK 1732, 94 és 1734, 102.

¹²⁴ EK 1734, 102 és 1735, 59.

¹²⁵ EK 1732, 94 és Appr. Const. I. 6. 1.

¹²⁶ Az államtanács, az udvar és a rendek viszonyára v. ö. Ember Győző cikkeit: Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács (Bécsi m. tört. int. évk. V. 1935.) Magyarország és az államtanács első tagjai (Századok, 1935. pótfüzet). Egy katolikus államférfi a 18. században (Regnum évk. 1936.).

jobbágyságot a törvényesnél nagyobb terhekkal ne terheljék meg.¹²⁷ A királynő hangsúlyozta, hogy a fejedelemség alkotmányát tiszteletben tartja, azonban ennek fejében elvárja, hogy a rendek is tiszteletben tartsák azokat a privilégiumokat, melyekben elődei az egyesült románság jogait megfogalmazták.¹²⁸ Pontosan megvilágítja az uralkodó egy rendelete az egyesült és római katolikus egyház viszonyát. Az egyesülteket a katolikus egyház tagjainak tartotta s csak szertartásaikban látott különbséget. Az udvar az egyesült hit védelmét mindig a maga ügyének tartotta és soha nem is volt szándékában, hogy rítusaikat elvegye tőlük.¹²⁹ A románok hibáival Mária Terézia is tisztában volt s tudta, hogy nem rendelkeznek az egyenjogúsághoz kívánatos szellemi színvonallal, azonban éppen ezért kívánta meg, hogy a földesurak ne terheljék túl jobbágyaikat és ne tartsák vissza azok gyermekeit a művelődési lehetőségtől, az iskolák látogatásától.¹³⁰ Az udvari diplomácia ügyesen kerülte meg a nehézségeket s a jó viszonyt mind a rendekkel, mind az egyesült románsággal fenntartotta.

Rendkívüli szigorúsággal rendelkezett azonban a királynő azokban az esetekben, mikor az unió eddig elért eredményeit fenyegette veszedelem, így különösen Bessarion, Miklós és Sophronius mozgalmi esetében. Egyforma szigorral büntette ilyenkor a lázító orthodoxokat és a hitehagyott unitusokat. 1749-ben a gubernium közölte a visszatérésre gondoló unitusokkal, hogy a királynő tiszteletben tartja privilégiumaikat, „de ellenben hozzám bocsájtani méltóztatott recens decretuma szerint sensibiliter resentiálni láttatott eő Felsége az meg irt Oláhoknak magok religiójokban való és ugyan az közelebb napokban észre vett tumultuaria Dissensiójokat és abból származó egyéb irreligiosa inconvenientiákat”.¹³¹ A szigor mellett azonban jelentkezett az óvatosság is és a hatóságok intést kaptak az uralkodótól, hogy a románokat ne kezeljék túlságos szigor-

¹²⁷ EK 1743, 193^{1/2}: „Quae omnia mature ac per benigne perpendimus generatim propensae, Valachicae quoque genti, in quantum absque praeiudicio receptarum in charo Nostro Transylvaniae Principatu trium Nationum, ac juris proinde tertii fieri potest, uberrima Materni Nostri affectus documenta dare; imprimis vero providere, ne sub colore Jobbationatus durius quam par est habeantur.” (EK 1747, 317: allzu schwer auferlegte Kobotten.)

¹²⁸ EK 1745, 380 és IS Fasc. II. Conv. I. 60—61.

¹²⁹ Hurm. Doc. XV². 1677.

¹³⁰ Nilles II. 551—4. és 575—6.

¹³¹ EK 1748, 128. Ugyanerről a Deputatio Transylvanica Hung. Fasc. 358. (70). Hasonló előírást kapott a Miklós-mozgalom lecsendesítésével megbízott Olsavszki munkácsi püspök (EK 1748, 76). A szavak szinte ugyanazok a Sophroniu-mozgalom idejéből származó királyi leiratokban (p. o. SB. 1761, 891) és a hetvenes évekből származó hasonló jellegű határozatokban (Nilles II. 556).

ral.¹³² A románság megnyugtatóására szolgált egy románnyelvű királyi leirat is, melyet minden román községben felolvastak. Ebben a királynő az egyesületeket kegyelméről biztosította, a hitehagyottakat azonban súlyos büntetéssel fenyegette meg.¹³³

Az unitusok elbírálása szempontjából rendkívül jellemző a királynőnek a bihari románság ügyében hozott határozata. Az ötvenes évében állandóak voltak a súrlódások a bihari orthodoxok és unitusok között s az uralkodó rendeletére 1758-ban már harmadízben járta be a megyét egy bizottság, mely a románoktól „viritim” vette fel hitüknek bevallását; az öregebbektől papjuk vallási viszonyai felől érdeklődtek és egyúttal felvilágosítást kaptak arra nézve, hogy a templom a földesúr vagy a nép költségén épült-e? A királynő a bizottság jelentése alapján a következő határozatot hozta:¹³⁴ Az olyan templom, melyet katolikus vagy unitus földesúr építtetett, mindig az unitus papé maradjon, még akkor is, ha a község orthodox. Ez utóbbi esetben azonban a pap lelkiékben nem intézkedhetik. Ahol a pap és a község többsége unitus, a templom is az legyen, bárki is építtette. Ha a község egynegyede orthodox, akkor ezek templomot építhessenek (aedificare possint). Ha a templomot orthodox többségű község építtette, a templom maradjon orthodox, az unitusoknak viszont legyen módjuk unitus templom építésére (aedificare valeant). Ha egy orthodox község valaha unitus volt, akkor templomukat elvesztik. Az orthodox községben épített unitus templomból az unitus papnak ki kell vonulnia, azonban a községben megmaradhat. Ahol eddig sem volt unitus templom és pap, maradjon minden a régiben. Olyan falvakba viszont, ahol eddig semmilyen templom nem volt, és a község nem tudja megmondani, hogy milyen felekezethez tartozik, unitus pap kerüljön. A vallomástétel után az orthodoxyához pártoló falvakat bántódás ne érje, azonban templomot ne építhessenek. Általános szabály az unió terjesztése legyen, azonban az orthodoxokat sem szabad túlságosan elnyomni. A bihari orthodox románokra ugyanis kiterjedt a karlovcici metropolita hatásköre s ez a tény az udvart fokozott óvatosságra kényszerítette.

Az udvar tudott az erdélyi orthodoxyia külföldi kapcsolatairól s mint láttuk, különösen Oroszország beavatkozása miatt aggódott. Minden téren szüksége volt tehát az udvarnak arra, hogy a kétirányba való védekezés frazeológiájába burkolózzék.

¹³² EK 1749, 116. Az erdélyi orthodoxyiáról szóló részből az „usque ad Principium beneplacitum tolerata” meghatározásnál kimaradt az „et Regnicolarum” rész.

¹³³ EK 1749, 144: „...csine ar fi kuteza face in potriua acestorj mylostive poruncs, se stie ke fortye greu se va pedepsi.” (Már 1745-ben javasolta kiadását a konferentia EK 1745, 320.) V. ö. Sulica i. m. 16—17. lapok.

¹³⁴ Hurm. Doc. XV². 1707—9.

A Miklós-mozgalommal kapcsolatban az uralkodó erélyes hangon utasította a gubernátort az orthodox románok excessusainak meggátlására, de rögtön hangoztatta, miszerint egyáltalán nincsen szándékában, hogy az orthodoxokat azért büntesse meg, mert hitükhöz ragaszkodnak, vagy mert elszakadtak az úniótól.¹³⁵ Az udvarnak rendeletszerű intézkedéseit a románsággal kapcsolatban minden téren a legnagyobb óvatosság jellemzi. Ez érthető is, hiszen valamennyi fél kívánságának részbeni teljesítéséhez fontos államérdek fűződött, azonban gyökeres megoldáshoz éppen az államérdek miatt nem lehetett nyúlni egyik fél érdekében sem. Az orthodox románsággal szemben a déli orthodox közösség és Oroszország, a rendekkel szemben a közjogi sérelmek hangoztatásától és a porosz orientációtól való félelem kötötte meg az udvar kezét. Az unitus románság kérdését vallási ügynek tartották és az előbb vázolt kötöttségek miatt nem tudták teljes mértékben támogatni.

A királyi resolútióktól nagy távolság választja el azokat a javaslatokat, véleményeket, votumokat és megjegyzéseket, melyeket az udvari hivatalok tagjai vagy az Erdélyben működő tisztviselők nyújtottak be. Ezek az iratok nem kerültek a nyilvánosság elé s így mindenki teljes őszinteséggel fejthette ki bennük nézeteit. E javaslatokból megismerjük azt a gondolatvilágot, melyben az erdélyi románság ügyeit intézték s meg tudjuk, hogy a nyilvánosság elé kerülő és kényszerű óvatosságot eláruló résolu ti ók létre jövetelét a helyzet ismeretében járatos, tisztánlátó hivatalnokok munkája tette lehetővé. A javaslatok tárgyi megoldást tartalmazó részei a legtöbb esetben bekerültek a resolúcióba is, azonban a javaslatok őszinte szóki-mondásával a resolúciókban nem találkozunk.

A románság ügyeivel foglalkozó *udvari hatóságok* a rendi felterjesztésekhez hasonlóan egyszerre foglalkoznak javaslataikban a románságra vonatkozó valamennyi kérdéssel. Egyazon javaslatban tárgyalják a románságra vonatkozó jogi, politikai, gazdasági és kulturális indítványokat. Egy névtelen jelentéstévő szerint, aki összeállította az udvar számára az Erdélyben elvégzendő feladatok listáját, az udvar kötelessége a románság megmentése vallási, politikai és gazdasági okokból.¹³⁶ Olsavszki munkácsi unitus püspök, aki az elpártoló unitpsok lecsendesítésével volt megbízva, egyáltalán nem árulta el a királyi resolúciókban látható óvatosságot s az unió terjeszté-

¹³⁵ IS Fasc. II. Conv. I. 58—61.: Hinc licet mens et voluntas nostra sit ea, ut unió in illo principatu nostro non solum conservetur, verum etiam augeri possit; quia tamen nunquam suadendum esset, ut Schisma sequentes, ex eo, quod unionem amplecti nolint, puniantur, aut qui ab ea recesserunt, coacti reduantur, aut illi etiam, qui ab unione recesserunt, vi adigantur frequentare Ecclesias unitorum.

¹³⁶ Hung. Fasc. 359. 52—53.: Die Rettung der Wallachischen Nation; ita suadente ratione Religiosa, politica, oeconomica.

séről szóló jelentésében¹³⁷ azon a véleményen volt, hogy az unitusoknak mindent meg kell adni, az orthodoxoknak viszont semmit. Különösen az orthodox egyházi könyvek behozatala ellen tiltakozott. Előterjesztette a románság kulturális helyzetére vonatkozó adatait is és iskolák felállítását javasolta. Ugyanabban az évben a jezsuita theologus is hosszas felterjesztést adott be az unitus egyház védelmében¹³⁸ s az egyesült papság kulturális szintvonalát emelendő, szemináriumok felállítását javasolta. Az unitus papság műveltebbé tételére irányuló törekvések szoros összefüggésben voltak az orthodoxiával való kapcsolatokkal; u. i. a lázító orthodox megbízottak (calugeri et Graeculi) a műveletlen unitus papságot könnyebben tudták maguk felé hajlítani. Ez orthodox megbízottak ellen a theologus radikális intézkedéseket javasolt: el kell őket a fejedelemségből távolítani, azonban nem vallásuk, hanem közönséges crimen jogcímén (non titulo religionis, sed criminis).

Mindazokkal a problémákkal, amelyekkel Mária Terézia uralkodása alatt a hatóságoknak a románokkal kapcsolatban tennivalójuk volt, nem foglalkozhatunk részletesen. Ezt megmagyarázza az erdélyi commissionak egy jelentése is. Itt sorra kerül az unitus kérdéssel kapcsolatban felmerült valamennyi pont: sorrendben a papság és a köznép tudatlansága s ezzel kapcsolatban iskolák felállítása, papi földek, lázító orthodox megbízottak, nyomda felállítása, nyílt orthodox lázadás, esperesi kerületek felosztása, a theologus-kérdés, a román nemesek és orthodox papok számának kérdése szerepelnek a jelentésben a legteljesebb változatosságban. Később ezekhez a kérdésekhez mások is járultak hozzá, így a románság be- és kivándorlásának ügye és a határőrvidék megszervezése. Az udvari hatóságok érdeklődése tehát rendkívül széleskörű s állásfoglalásának teljes méretű kifejtését dolgozatunk keretei között nem végezhetjük el, azonban az egyes fontosabb nyilatkozatokból tájékozódhatunk a hatóságoknak a román kérdésben vallott felfogásáról. Politikai szempontból az udvari hivatalok nagy figyelemmel kísérték a román kérdést. Láttuk ezt az előző fejezetben a románság és az orthodoxia kapcsolatairól szólva, azonban láthatjuk e problémától függetlenül is.

Az udvarhoz közelálló körök szembenállottak a rendi gondolattal s különös figyelmébe ajánlották az uralkodónak az erdélyi románságot. A törvényes keretek megbontását ugyan ők sem ajánlják, azonban javaslataikból jól láthatjuk, hogy a rendi jogoknak az a respektálása, melyet a resolúciókban vetünk észre, nem származott az udvar egyöntetűen őszinte magatartásából. Egy névtelen jelentés 1744-ben kifejtette, hogy Erdély önként hódolt meg a császári háznak s ezért jutalmul

¹³⁷ EK 1746, 330.

¹³⁸ EK 1746, 349.

privilégiumainak megerősítését kapta. Az alkotmánya megmaradt, azonban a hivatalos állam tagjai között nincs jó békesség s így mellettük különösen nagy figyelmet kell szentelni a románság hatalmas tömegének.¹³⁹ Egy másik jelentés kifejezetten azt javasolta, hogy a rendeket a román jobbágysággal kell kordában tartani.^{139a} A jelentés egyik jele annak a már ismertetett udvari törekvésnek, mely a románságot az erdélyi rendiség ellen akarta felhasználni az uralkodó népjóléti-financiális elgondolása érdekében. Ezt a felfogást Bartenstein,¹⁴⁰ majd Kaunitz kancellár fogalmazták meg a legvilágosabban. Ez utóbbi kifejtette, hogy az uralkodó fennhatósága alatt élő pár milliónyi orthodox hívőt az uralkodóház valóságos kincsének kell tekinteni, mert nekik az állam még sok hasznát fogja látni. Őrizni kell tehát őket minden elnyomástól. Azonban ő is érezte a kötöttséget s megjegyezte, hogy az erdélyi orthodox románokkal kapcsolatban nehezen lehet ezt az elvet keresztülvinni, mert akkor az únió kerülne hátrányos helyzetbe. Ezért javasolta Novákovics Dénes exemptus püspökké való kinevezését.¹⁴¹

A véleménynyilvánítás tehát szabadabb és sokszor irányul a magyar rendiség ellen, azonban az udvar végeredményben nem tehetett mást, mint hogy ragaszkodott a törvényes keretekhez és igyekezett az ellentéteket kiegyenlíteni. Különösen azokban az esetekben látjuk ezt, mikor az orthodoxia felé megnyilvánuló túlságos jóakarát zavarokat okozott az únió köreiben.¹⁴² Ez az óvatosság volt az oka annak is, hogy nem adták meg a karlovidi metropolitának az erdélyi orthodox románok feletti fennhatóságot.¹⁴³ A nyugalom szempontjából a hatóságok már az ötvenes években fontosnak tartották, hogy az ortho-

¹³⁹ Hung. Fasc. 369 (235). „Wornebst die von denen anderen zu viel bedruckt werden wollende sehr zahlreiche Wallachische nation nicht geringe Auffmerksamkeit gleichfalls erheischet.”

^{139a} Hung. Fasc. 358 (149): „...die Wallachen einen grossen Theil derer Jobagyonum ausmachen, durch selbe die zur unruhe geneigte Herren am besten in Zaum gehalten werden können.”

¹⁴⁰ Hurm. Fragm. II. 161—2. és Doc. VII. 20.: „Die auf etliche Millionen Seelen hinaus laufende Anzahl derer Graecorum non unitorum, so unter Euer Maytt. Allerhöchsten Bottmässigkeit stehen, sind meines wenigsten Ermassen, als ein Schatz und wahres Kleinod des Durchlauchtigsten Erzhauses zu betrachten...” A rendi felfogással a legélesebb hangon egy az 1770-es évek elejéről származó névtelen jelentés fakad ki (Hung. Fasc. 367. Conv. I. 62—68.). Hangja emlékeztet az előbbi szakaszban tárgyalt névtelenére, azonban igen éles magyarellenes álláspontja kétségtelenné teszi, hogy a két jelentés szerzője nem azonos.

¹⁴¹ Ugyanez a szempont érvényesült Cyrillovich püspök kinevezésénél is (SR 1768, 2163; 1769, 3555—4400—1592 és 1770, 770.).

¹⁴² IS Fasc. II. Conv. I. (76) és Fasc. III. Conv. 4. (60).

¹⁴³ Az EK 1748, 338 alatt található az érseknek 1752-ben kiadott parancs. V. ö. SR 1767, 2294—2637—3047 és 1768, 880, valamint az első fejezetben idézett anyagot.

doxiával is éreztessék, az unitusokhoz hasonlóan, a vallási toleranciát.¹⁴⁴ Rendkívül jellemző az udvari köröknek rendiségellenes hangulatára is Bartenstein egy 1759-ben beterjesztett véleménye, melyben röviden beszél az erdélyi románság történetéről és kifejti, hogy a fejedelmek korában a kálvinisták és lutheránusok elnyomták a románságot; helyzetén csak az unió segített, azonban az sem teljesen, mert vannak még orthodoxok is. Ilyen viszonyok között a nyugalom fenntartására az egyetlen mód az orthodoxokkal szemben gyakorolt tolerancia.¹⁴⁵

A nyugalom és a rend fenntartása vezette az udvart az erdélyi román határőrvidék megszervezése alkalmával is.¹⁴⁶ A határőrvidék megszervezésére Buccow generális kapott megbízatást; a tábornokot a két román határőrezred megszervezésekor az a gondolat vezette, hogy a románok nagy örömmel fognak szolgálattételre jelentkezni, hiszen így megszabadulhatnak a jobbágyi terhektől.¹⁴⁷ Szavaiból kiérezhető az osztrák katonatisztnak a magyar rendekkel szemben érzett ellenszenvé, mely, mint tudjuk, később terve egy részének, a székely ezredeknek ideiglenes fiaskóját és az ő bukását jelentette. Az államtanács nagyműveltségű tagjának. Borié bárónak nem tetszettek Buccow elvei; őt a határőrvidék szervezésében más indíték vezette: az unió lelkes pártolója volt¹⁴⁸ s a határőrrendszertől is az unió haladását várta. Azt javasolta, hogy a határőrségbe csak unitusokat sorozzanak be;¹⁴⁹ így az orthodoxia számára megnehezítik a külföldi kapcsolatok fenntartását, a rendi befolyást meggyöngíthetik s az állam biztonsága is növekszik. A hagyományos óvatosságot azonban Boriénál is megtaláljuk. Javaslatát alapján ugyanis királyi parancs utasította Buccowot, hogy az erdélyi magyarságot ne mellőzze és ne álljon a szászok pártjára, mert az ilyen eljárás felesleges panaszokat szül.¹⁵⁰ A határőrök számára kiadandó felszabadító leveleket viszont fontosnak tartotta, mert tudta, hogy a románok ragaszkodnak ahhoz, amit nekik megígértek;¹⁵¹ egyúttal azonban helyeselte Buccow óvatosságát, aki figyelmeztette az udvart,

¹⁴⁴ IS Fasc. III. Conv. 4. (50).

¹⁴⁵ U. o. 60—05.

¹⁴⁶ Az említésre kerülő eseményeket l. Hóman—Szekfü³ V. 123—6. és Jancsó I. 790—801.

¹⁴⁷ SR 1762, 2419. Ich fange bey denen Wallachen an. Diese kommen aus den Jobbagien Standt heraus und werden freye Leuthe, diese Wohltath ist wenigstens auf jede Familie 100 ft. wehrt.

¹⁴⁸ V. ö. Ember i. c. Regnum évk. 1936, és SR 1763, 2433.

¹⁴⁹ SR 1761, 2575: „...dadurch ein Bogenzaum aufgelegt, somit die Religion und der Staat versichert wird.”

¹⁵⁰ SR 1762, 3295.

¹⁵¹ SR 1762, 2830: „...bekannt ist, wie genau diese Nation an deme eich halte, was dieselbe vermeinet, das ihm einmahlen seye versprochen worden.”

hogy más határvidékeken sem egyszerre valósítottak meg minden tervezetet.

Világosan megfogalmazta az udvari politika diplomatikusan óvatos módszerét 1771-ben az illyr udvari deputáció az erdélyi unióra vonatkozó felterjesztésében. Kifejtette, hogy az uralkodó terveit a legjobban a mellékútak felhasználásával lehetne megvalósítani. Mint az eddigiek folyamán láttuk, ez az elv az egész század folyamán érvényben volt s a deputáció azt csak világos formába öntötte.¹⁵²

Kulturális szempontból szintén nagy figyelemmel kísérték az udvari hatóságok, különösen az államtanács a románság helyzetét. Tisztán látták a körülményeket s tudták, hogy a román köznép szinte teljes egészében s a papság is jórésztben műveletlen s éppen ezért vezethető és befolyásolható. Borié az összeírást nem tartotta alkalmas eszköznek a nyugalom helyreállítására; meg volt győződve, hogy a románság azt fogja hinni, hogy az összeírást újabb adókvetés követi s újabb lázongás lesz az eredmény.^{152a} Tízért a papoktól kellene az összeíróknak megtudniok a község lakóinak számát. Az udvar igyekezett felhasználni a románság elmaradottságából magyarázható befolyásolhatóságát s tudatos kultúrpolitikára törekedett a románság körében. Láttuk ezt már az államtanács megalakulása előtti időkben, Olsavszki püspök és a teológus jelentéseiből. 1749-ben a ministeriális konferencia a papság és a nép rendszeres továbbképzését javasolja s ezzel az orthodoxia befolyásának gyöngítését és az emigráció csökkenését véli elérhetőnek.¹⁵³ 1763-ban Stupan báró államtanácsos votuma alapján hasonlóan rendelkezett az uralkodó, amikor meghagyta Áron Péter unitus püspöknek, hogy a papság képzését misszionáriusok kiküldésével mozdítsa elő, mert ellenkező esetben az unitus papok hajlanak az agitációra és visszatérnek az orthodox hitre.¹⁵⁴ Boriének az iskolázáson kívül más terve is volt a románság képzésére és anyagi helyzetének előmozdítására. Tekintettel arra, hogy az utóbbi években közel 12.000 család költözött el a fejedelemségből, a románságot jobb gazdasági körülmények közé akarta hozni. A resolutio ennek alapján javaslatot kért arra vonatkozólag, hogy lehetne-e valamilyen háziipart (p. o. szövést) vagy intenzívebb fakitermelést a románság körében meghono-

¹⁵² SR 1771, 2058: „Die Ausführung der Allerhöchsten Absicht eher erreicht werden wäre, wenn man nicht gerade, sondern durch Seiten Wege fürgegangen wäre.

^{152a} SR 1766, 2973 és 1768, 235: „Die conscription des unirten Volcks allein vorzunehmen, würde der union schaden bringen, indem das dasige dumme Volek die Conscription als einen Vorgang einer neuen Auflaag ansieht.”

¹⁵³ EK 1749, 144.

¹⁵⁴ SR 1763, 3011.

sítani.¹⁵⁵ A románság kulturális képzését fontosnak tartották Blümegen és Gebier államtanácsosok is, valamint Lacy gróf erdélyi katonai parancsnok.¹⁵⁶ Binder tanácsos az illyr udvari deputáció egyik javaslatára az unió és vele együtt a nyugalom és a műveltség terjesztése érdekében a következő eszközöket javasolta: az unió ügyének egységes vezetése, az orthodoxok háttérbe szorításának megszüntetése, az unitusok észrevétlen előnyben részesítése, az oktatásügy fejlesztése, a pastoráció elmélyítése, pénzügyi kedvezmények (cassa parochorum unitorum) és könyvek nyomtatása.¹⁵⁷ Azonban az udvar nem csak az unitusokat igyekezett könyvvel ellátni, hanem az orthodoxokat is, hogy így kulturális úton, tehát az orthodoxok saját fegyverével tartsák őket távol a külföldi befolyástól.¹⁵⁸ Az udvar kulturális törekvései nem maradtak eredmény nélkül; Mária Terézia 1763-ban megkezdte a román iskolák felállítását s a század végére ezek száma elérte az ötszázat.¹⁵⁹

A legjelentősebb állásfoglalásokon keresztül megismerkedtünk az udvar (az uralkodó és az udvari körök) felfogásával. Láttuk azokat a kötöttségeket, melyek meggátolták a bécsi kormányzatot az egyirányú és határozott cselekvésben. A félmegoldásoknak e rendszere, melyet minden irányban alkalmaztak, lehetővé tette, hogy a románság minden részletében szabadon fejlődhessen és a század végére mint egységes politikai nemzetiség vegye fel a harcot érdekei védelmében.

¹⁵⁵ SR 1767, 2312—2946.

¹⁵⁶ SR 1770, 1013. A balázsfalvi nyomda működésére l. SR 1771, 4011. Az unitus könyvek nyomását javasolta 1770-ben Philippides von Gaya is. (SR 1770, 4174.)

¹⁵⁷ SR 1771, 2058.

¹⁵⁸ SR 1771, 2355—4363.

¹⁵⁹ Sulica i. m. 20—23. lap.

LA QUESTION ROUMAINE DE TRANSYLVANIE AU 18e SIÈCLE.

Il est donc l'intérêt des nations hongroise et roumaine de se connaître réciproquement. Ce but peut être atteint le plus objectivement par la connaissance de leur histoire respective. Mais cette connaissance respective ne satisfera aux critères de l'aspect réel, que si l'on suit avec la plus profonde attention les relations politiques des deux peuples depuis le commencement de ces relations. Ce n'est qu'ainsi que nous serons en état de comprendre et d'apprécier judicieusement l'histoire des époques postérieures ou ces relations politiques ont fait sentir, dans toute leur force, leur influence dans la formation de l'histoire des deux peuples.

C'est parmi les Roumains de Transylvanie que la conscience de la nationalité a pris naissance dans l'acception politique de ce mot et les Roumains des Principautés la leur ont tout simplement empruntée. Les Roumains de Transylvanie sortirent au courant du 18e siècle du cadre de l'ethnie et en même temps de celui de l'histoire de l'ethnie et devinrent progressivement une nationalité dans le sens politique de ce mot.

I. En suivant avec attention la naissance et le développement initial des Roumains transylvaniens, nous nous rencontrons avec trois courants spirituels exerçant une influence décisive sur cette formation: a) le protestantisme, b) le catholicisme, c) l'orthodoxie. On pourrait prendre tout d'abord pour un paradoxe, que de vouloir ramener la naissance et le développement d'un facteur politique, la conscience minoritaire roumaine, à des causes religieuses, mais à l'époque baroque de la Hongrie et de la Transylvanie les Roumains n'avaient pas à leur disposition une force purement politique qui eût pu avoir une influence de leur conscience minoritaire. L'homme de l'époque baroque hongroise des 17e et 18e siècles passa sa vie dans le signe de l'unité ternaire de la religion, de la nation et de l'État; c'est donc bien naturel que l'esprit religieux exerçait aussi son influence sur le développement des forces politiques. Ce sont la culture hongroise et par la voie de celle-ci, la culture occidentale qui eurent prise sur l'idée de la natio-

nalité roumaine. L'orthodoxie lui transmet d'une part l'influence de la culture balkanique, d'autre part elle lui rendit possible les connexions avec la culture roumaine transcarpathienne. Il serait tout à fait impossible et superflu de fixer un ordre d'appréciation de ces deux influences. Les Roumains immigrés de la Transylvanie ont emporté de leur pays d'origine les éléments de la culture orientale balkanique et les liens de parenté avec la culture roumaine. Ce fut la culture hongroise occidentale qui refondit cette souche et qui rendit possible que les Roumains de Transylvanie fissent connaissance avec la culture occidentale.

Selons les doctrines du protestantisme chaque évangélisation doit se faire dans la langue maternelle des croyants. De la part des deux Églises protestantes de Transylvanie: la luthérienne des Saxons et la calviniste des Hongrois, la propagation des doctrines nouvelles ne put se faire que dans la langue maternelle des Roumains. Les Saxons acceptèrent en 1544 les doctrines de Luther et c'est dans la même année que fut publié le catéchisme en langue roumaine. Cette oeuvre est le premier livre imprimé en langue roumaine. Son traducteur et éditeur, le diacre Coresi de Brassó (Braşov) enrichit d'un grand nombre de livres d'Église la littérature roumaine. Le travail des Saxons fut continué dans le 17e siècle par les princes calvinistes de la Transylvanie: Gabriel de Bethlen, les deux Georges de Rákóczi et Michel d'Apaffi, jusqu' au moment de l'union politique avec l'empire des Habsbourg (1691), quand la Principauté reconnaissait pour son prince les rois de la Hongrie. Toutes les traces statistiques de l'évangélisation protestante se sont perdues au courant du 18e siècle, mais non sans avoir exercé une profonde impression: elle a remis aux mains du clergé roumain des livres en langue roumaine.

Le catholicisme divisa en deux parties les Roumains transylvaniens, mais cette division ne les desservit qu'en apparence. C'est dans les cadres du mouvement unioniste, organisé d'après la conception de l'époque baroque, que naquit l'idée politique de la nationalité roumaine, acceptée plus tard par l'orthodoxie elle-même. Les initiateurs et les propagateurs les plus zélés de l'union furent les membres de la Compagnie de Jésus guidés dans leur travail par un double but: ils voulurent agrandir le nombre des catholiques croyants en vertu de la pensée du Regnum Marianum (c'est la Hongrie dans la conception de l'époque baroque); et en même temps ils tinrent à accroître la culture des Roumains uniates. Dans l'intérêt de leur but, ils adoptèrent la méthode protestante de l'évangélisation dans la langue maternelle. C'est en connexion de l'emploi de la langue maternelle que se développa l'idée de la „natio” roumaine et cela également dans les Églises orthodoxe et uniate. Dans la première moitié du 18e siècle, on suivra

avec attention un développement des idées de la „natio” et de la langue, lequel signifiera déjà davantage que la simple connaissance des différents caractères ethniques. Des communautés séparées se formèrent disposant déjà d’une certaine conscience de mission interne pour l’éducation culturelle d’elles-mêmes. Au degré initial du développement cette idée ne vit que dans l’élite roumaine, mais ce même développement rendit possible la formation des controverses minoritaires.

C’est dans les années 30 du 18e siècle que l’idée de la continuité daco-roumaine fit sa première apparition parmi les Roumains de Transylvanie comme programme politique et par là la question roumaine passa du plan religieux au plan politique. A côté de la conscience de mission apparut donc l’autre facteur de la conscience nationale: la conscience de l’origine. Dans notre dissertation nous voulons nous occuper de la théorie de la continuité daco-roumaine, comme d’un facteur politique. De ce point de vue il ne joue aucun rôle, si cette théorie peut être ou non étayée d’arguments historiques. Ce fut Innocent Micu-Klein, évêque uniats de Balázsfalva (Blaj), qui accentua cette théorie. Les popes uniats avaient l’occasion, de faire connaissance, dans les écoles jésuites de Transylvanie, de Hongrie, de Vienne et de Rome avec la théorie de la continuité daco-roumaine dans ses sources de l’époque de la Renaissance, et avec les oeuvres historiques hongroises et transylvaniennes ayant joué un rôle dans la filiation de cette théorie. C’étaient Bonfini, Opitz, Tröster, Toppeltinus, Francisci et Oláh (éd. 1735) qui firent parvenir la théorie de la continuité à Klein. C’est déjà avec une pointe politique que Tröster prend position dans la question de la continuité en se tournant expressément contre les Hongrois à l’avantage des Saxons et des Roumains. L’évêque Klein et l’élite roumaine qui se basa sur cette conception, ont trouvé dans ces oeuvres les principes devant servir plus tard de base aux idées politiques roumaines du 19e siècle. L’idée de la continuité arriva à une nouvelle étape en 1754. Alors s’ouvrit l’école des uniats à Balázsfalva, où cette théorie ne tarda pas à trouver un sol fécond. Depuis ce temps la vie de l’union et des uniats fut dirigée par l’école de Balázsfalva et par les générations des popes et des savants qui l’avaient fréquentée. Les controverses des deux Églises roumaines allaient en se diminuant dans la seconde moitié du siècle. En 1783 les orthodoxes ont reçu eux aussi un évêque autonome. Les évêques des deux Églises, se rencontrant sur la base de la théorie de la continuité, ont présenté en 1791 *ensemble* leur célèbre requête, le „Supplex Libellus Valachorum”.

Ainsi le catholicisme en connexion étroite avec les principes du protestantisme continua à rendre conscients les Roumains transylvaniens de leurs progrès de langue et créa la

formation spéciale de l'idée de la „natio” roumaine. Les Roumains de Transylvanie empruntèrent, sous l'ascendant de l'union catholique, la théorie de la continuité équivalant à la conscience de l'origine. Tous les facteurs de la culture hongroise et de la chrétienté occidentale étroitement entrelacés se trouvaient en connexion étroite avec les facteurs de l'orthodoxie.

L'orthodoxie enrichit la conscience de nationalité des Roumains transylvains du facteur compliqué des relations étrangères. Les Roumains orthodoxes de Transylvanie se trouvèrent avec l'Orient orthodoxe (les Balkans et la Russie) dans une unité religieuse, et avec les principautés voisines, en dehors de cela, dans une unité de race. La direction de l'orientation était par là donnée à la base de la race, de la langue et de la religion. Les étroits liens géographiques et spirituels avec le pays natal n'étaient pas rompus et les Roumains orthodoxes ont trouvé un accueil généreux dans les cours des princes roumains et du tsar. La force de la cohésion s'exerça en trois directions. Les liens avec l'orthodoxie serbe développèrent la méthode politique des Roumains en les mettant en rapport avec un peuple, qui ne cessa pas d'accentuer ses droits et se réclamer de ses privilèges. C'est aux relations avec l'orthodoxie russe que les Roumains orthodoxes de Transylvanie sont redevables de la dynamique de la conscience d'une sauvegarde politique. Enfin les relations avec l'orthodoxie des Principautés roumaines ne cessèrent pas à créer un lien plus étroit entre les Roumains vivant des deux côtés des Carpathes.

II. Au courant de ce développement l'idée de la nationalité roumaine se précisait peu à peu dans l'élite des Roumains uniates et orthodoxes et même dans quelques membres des classes sociales inférieures. Les facteurs provenant du protestantisme, du catholicisme et de l'orthodoxie créèrent parmi les Roumains les exigences qui se frayèrent une voie contre l'ordre politique et social de cette époque. Ces exigences contraignirent les représentants de cet ordre à prendre position. Cette prise de position fut le refus de la part des Ordres hongrois. La situation était pleine de controverses qui ne tardèrent pas à fonder le cours des idées des luttes minoritaires au 19e et 20e siècles. C'est de ce point de vue que nous nous sommes occupé des exigences roumaines du 18e siècle, de l'attitude des Ordres hongrois et de la Cour viennoise envers elles.

C'est l'activité de l'évêque Mieu-Klein qui nous fait le mieux connaître le point de vue roumain. C'est chez lui que nous reconstruisons d'abord la théorie de la continuité daco-roumaine. Naturellement il ne se contenta pas d'avoir pris note de cette théorie, mais, à son aide, il voulut assurer l'influence roumaine s'appuyant, selon lui, sur les droits historiques séculaires. C'était lui qui érigea la première fois en système les exigences de nationalité de Roumains et ses principes

fondamentaux firent sentir leur influence pendant des siècles. Il est, pour ainsi dire, l'unique homme dans la Transylvanie de son temps qui ait apprécié justement l'importance incalculable de la question roumaine. Son but n'était pas la révolution, mais révolution lente et pacifique. Il voulut acquérir pour les Roumains uniates l'égalité des droits promise dans le diplôme de l'union. Selon ce diplôme, tous les Roumains qui ont accepté l'union et se sont ralliés à l'Église catholique, jouissent du même traitement que les membres des autres Églises reconnues (*recepta religio*). Cet article du diplôme fut interprété par les Ordres et par la Cour de telle manière que les Roumains uniates étaient compris (*adnumerantur*) parmi les membres de l'Église catholique. Par contre, toute prétention de Klein fut que les¹ Roumains uniates entrassent en quatrième „*natio*” et en cinquième „*religio*” dans la vie constitutionnelle de la Transylvanie. Dans ses réquêtes il se rapportait: aux diplômes royaux assurant la position juridique des Roumains uniates; au nombre des Roumains; et à la théorie de la continuité daco-roumaine. Le premier de ses arguments répond à la conception des Ordres hongrois de son temps, les deux autres dépassent cette manière de voir et reflètent une conception minoritaire presque moderne. Ses requêtes restèrent sans succès au point de vue juridique, car la diète de 1744 les refusa; mais les arguments de l'évêque ont joué un grand rôle dans les luttes postérieures.

Le système des Ordres hongrois qui par rapport à l'Occident perdit déjà toute actualité au 18e siècle même, ne put occuper le point de vue convenable vis-à-vis de la question roumaine. Après avoir fait connaissance des principes des Ordres hongrois dans la question roumaine, on en pourra tirer deux conséquences. 1. Les Ordres hongrois de la Transylvanie, forcés par leur position envers la Cour à un point de vue strictement conforme à la système des Ordres, n'ont pas aperçu même dans le développement des Roumains au 18e siècle le moment fondamental: que ce développement déborda des cadres du système des Ordres et qu'il passa au terrain de la nationalité politique. Par conséquent ilst ont vu dans toutes les manifestations des Roumains une tendance à rompre les cadres du système des Ordres; donc ils n'ont pas agi envers eux, comme envers une minorité nationale. — 2. Par contre la défense des droits des Ordres, et l'opposition contre les tendances de la cour et des Roumains n'étaient pas identiques avec la lutte soutenue dans l'intérêt universel hongrois. Un tel jugement du système des Ordres est le résultat des conceptions de l'historiographie hongroise du 20e siècle; cette manière de voir n'apparaît au 18e siècle que dans des cas uniques et sporadiques.

La Cour viennoise était contrainte de regarder les Rou-

mains transylvains du point de vue du droit public (du système des Ordres), de la religion et de la politique étrangère. Cette manière de voir déterminait l'attitude de la Cour en la liant et en l'empêchant à suivre une ligne directe dans la réalisation de ses intentions. La contrainte issue du droit public ne lui permit pas d'accorder aux uniates leurs pleins droits; la contrainte issue de la politique étrangère empêcha certains politiciens auliques à se servir des serfs roumains contre les Ordres hongrois. Par contre la contrainte issue du catholicisme et de l'orthodoxie ne lui rendit pas possible de juger les Roumains transylvains déjà au milieu du 18e siècle comme une nationalité homogène. On ne parvint à ce degré qu'à la fin du siècle.